

Oorlog in de nationale verbeelding

De rol van imperiale oorlogen in de Nederlandse nationale verbeelding tussen 1873 en 1913.



Naam: Tom Scheele

Studentnummer: s1046782

Vak: Geschiedenis & Actualiteit Master Thesis

Universiteit: Radboud Universiteit Nijmegen

Inleverdatum: 15-04-2021

Scriptiebegeleidster en eerste lezer: dr. A. F. Petterson

1. Inleiding	2
1.1 Status quaestionis	3
1.2 Operationalisering	12
2. De opperbevelhebber als nationale held	15
2.1 Frustratie & machteloosheid	16
2.2 De gevierde generaal	20
2.3 Roem en ontzuivering	24
3. De dappere soldaat	28
3.1 De militair als reclamemiddel	28
3.2 Soldaten in volksliedjes	30
3.3 Militairen geïllustreerd	33
4. De vijand in de nationale verbeelding	38
4.1 Dubbel verraad	38
4.2 De vijand vermarkt	41
4.3 De ‘ander’ bezongen	44
Conclusie	48
Bibliografie	51

1. Inleiding

Voor de Atjehse kust lagen op 31 maart 1873 twintig Nederlandse oorlogsschepen voor anker, klaar om de op het noordelijkste puntje van Sumatra gelegen provincie in te nemen. Vooraf beloofde de expeditie een formaliteit te worden: de eigen koloniale troepenmacht werd veruit superieur geacht aan die van de inheemse vijand. Met de opening van het Suezkanaal in 1869 is de provincie een strategisch belangrijke plek geworden en daarmee een logisch doelwit voor verdere koloniale uitbreiding in de Indische archipel.¹ Deze eerste expeditie naar Atjeh eindigde echter teleurstellend: het gebied werd niet veroverd en de opperbevelhebber van de missie kwam samen met vele militairen om het leven. Uiteindelijk zou dit het begin betekenen van een oorlog die voortduurde tot 1913 en de Nederlandse journalist en Atjeh-kenner Anton Stolwijk beschrijft deze oorlog dan ook als “de grootste, bloedigste strijd uit de Nederlandse koloniale geschiedenis”.²

Het wel en wee in Atjeh werd ook in Nederland breed uitgemeten. Zo werd in een uitgave van het geïllustreerde weekblad *De Katholieke Illustratie* uit 1873 gesteld dat “nog altijd alles wat op den oorlog met Atchin betrekking heeft, in hooge mate de belangstelling der Nederlanders blijft boeien.”³ En op 20 mei van datzelfde jaar plaatste dagblad het *Algemeen Handelsblad* een ingezonden brief waarin het “échec, ons door Atsjin toegebracht”, werd omschreven als een opmaat naar meer weerstand in geheel Nederlands-Indië. “Bij de tweede expeditie tegen Atsjin MOETEN wij triumpheeren”, begon de onbekende schrijver zijn brief.⁴ Algauw volgde er een tweede expeditie naar Atjeh en bij terugkomst werd de overwinning opgeëist. Victorie werd echter te vroeg gekraaid en het conflict bleef zich vanaf dat moment voortslepen. In 1884 stond de provincie volgens Stolwijk voornamelijk bekend als “het hoofdpijndossier van Nederlands-Indië” en “dreigde de oorlog de hele kolonie in een bankroet te storten”.⁵ Zo ver zou het uiteindelijk niet komen, maar het duurde nog een lange tijd eer de pacificatie van de provincie een feit zou zijn.

Ondanks het initieel tegenvallende verloop van de Atjeh-oorlog verwierven de imperiale oorlogen in deze periode een belangrijke rol bij de beeldvorming over de kolonie in het vaderland. Dat gebeurde via kranten en tijdschriften, zoals hierboven al kort aangehaald, maar ook via volksliedjes en de commerciële cultuur. De Nederlandse historicus Martin Bossenbroek

¹ Anton Stolwijk, ‘De vergeten Atjeh-oorlog’ (bezocht op 12 april 2021), <https://javapost.nl/2015/07/08/de-vergeten-atjeh-oorlog/>

² Anton Stolwijk, *Atjeh: het verhaal van de bloedigste strijd uit de Nederlandse koloniale geschiedenis* (Amsterdam: Prometheus, 2016), 51.

³ Onbekend, ‘Gezichten van Atchin’, *De Katholieke Illustratie* jrg. 7, no. 47 (1873), 370.

⁴ Onbekend, ‘Wie zal met de leiding der tweede expeditie tegen Atsjin worden belast!’, *Algemeen Handelsblad* (20-05-1873), 1.

⁵ Stolwijk, *Atjeh*, 112-113.

betoogt in het boek *Holland op zijn breedst* dat “het haast niet anders kan dan dat de koloniale bezittingen, in de eerste plaats de Indische archipel, [...] een groot aandeel hadden in de collectieve beeldvorming van de Nederlandse natie”.⁶ In dit onderzoek wordt dieper ingegaan op deze stelling, door de volgende hoofdvraag te onderzoeken: Hoe maakten de imperiale oorlogen in Nederlands-Indië onderdeel uit van de Nederlandse nationale verbeelding tussen 1873 en 1913? Daarbij staat nationale verbeelding voor ‘het geheel aan beelden van het verleden en heden van een nationale gemeenschap’.⁷ Voor bovenstaande periode is gekozen om meerdere redenen. Allereerst omvat het de gehele Atjeh-oorlog, een conflict waarvoor in Nederland veel belangstelling was. Daarnaast speelde ook een andere belangrijke confrontatie zich af binnen deze tijdspanne, namelijk de Lombok-oorlog van 1894. Deze twee oorlogen staan daarom centraal in dit onderzoek. Verder is deze periode ook het tijdvak waarin onder meer de Nederlandse historica Elsbeth Locher-Scholten de opkomst en hoogtijdagen van het Nederlands imperialisme situeert.⁸

Bovendien wordt de periode 1848 tot 1940 internationaal beschouwd als “de eeuw van natievorming”, zo stellen de Nederlandse historici Remieg Aerts en Henk te Velde. Volgens hen kwam dit proces in Nederland echter pas rond 1870 op gang. Zij leggen uit dat zich toen een ‘massa-samenleving’ begon te vormen, die via massamedia werd geïnformeerd en gemobiliseerd. Hiermee veranderde de natie in een ‘sociaal-culturele gemeenschap’.⁹ Interessant is dat dit proces samen lijkt te vallen met de opkomst van het Nederlands imperialisme en dit roept dan ook de vraag op in hoeverre deze twee ontwikkelingen met elkaar verbonden zijn.

1.1 Status quaestionis

Om die vraag te kunnen beantwoorden is het belangrijk eerst te kijken naar wat er hierover al is geschreven. Dit wordt gedaan aan de hand van drie concepten die bij dit onderzoek van belang zijn: ‘nationalisme’, ‘verbeelding’ en ‘imperialisme’. Over deze begrippen bestaan bergen aan materiaal en het voert daarom te ver deze volledig te analyseren, daarom wordt enkel aandacht besteed aan de manier waarop zij van belang zijn voor dit onderzoek. Bovendien zijn deze concepten nauw met elkaar verweven, wat van belang is bij het verklaren van hoe iets dat plaatsvond in het huidige Indonesië een rol kon spelen in de nationale verbeelding in Nederland.

⁶ Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst: Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1996), 7.

⁷ Willem Frijhoff, ‘Nederlandse identiteit in historisch perspectief’, *Denkend aan Nederland* (2019), 13.

⁸ Elsbeth Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat en koloniale staat: de relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlands imperialisme* (Leiden: KITLV Uitgeverij, 1994), 288.

⁹ Remieg Aerts en Henk te Velde, ‘De taal van het nationaal besef, 1848-1940’, in *Vaderland*, bewerkt door Niek van Sas (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999), 392-393.

Allereerst het concept ‘nationalisme’. De notie van dit begrip is gedurende de twintigste eeuw voortdurend aan verandering onderhevig geweest, niet in de laatste plaats door toedoen van de twee wereldoorlogen die deze eeuw hebben geteisterd. De Amerikaanse socioloog Paul Lawrence stelt in het boek *Nationalism: history and theory* dat een theoretische discussie omtrent nationalisme hierdoor pas omstreeks 1960 op gang kwam, met name omdat het academici daarvoor zelden lukte zich te distantiëren van hun eigen nationale situatie.¹⁰

Eén van de eerste wetenschappers die zich hier volgens Lawrence wel aan wist te onttrekken was de Britse antropoloog en socioloog Ernest Gellner met zijn modernisatietheorie van nationalisme. Hij verbond naties, natievorming en nationalisme structureel aan de opkomst van industriële samenlevingen in het Westen en betoogde daarmee dat deze verschijnselen ‘culturele creaties van de moderne samenleving’ en ‘sociale constructen’ waren.¹¹ Dit komt duidelijk naar voren in het volgende citaat van hem uit 1964:

“Nationalism is not the awakening of nations to self-consciousness: it invents nations where they do not exist.”¹²

Zijn meest invloedrijke werk publiceerde Gellner echter in 1983. In dit werk, getiteld *Nations and nationalism*, beargumenteert hij dat nationalisme een onvermijdelijke consequentie is van moderniteit en daarmee dat het idee van een nationale gemeenschap pas kon ontstaan aan het einde van de achttiende of aan het begin van de negentiende eeuw, toen agrarische samenlevingen plaatsmaakten voor industriële.¹³ Dit druist in tegen veel klassieke nationalisme-theorieën, waarin ervan werd uitgegaan dat naties al veel eerder hun oorsprong vonden en/of een natuurlijk verschijnsel waren. Daarnaast stelt hij dat dit ‘uitvinden van naties’ gebeurt aan de hand van een van bovenaf opgelegde universele hoge cultuur die een nieuw cultureel systeem vormt, waarin lokale dialecten en gebruiken plaatsmaken voor een gestandaardiseerde en universele nationale taal en cultuur.¹⁴

Dit constructivisme en klassieke modernisme spelen sindsdien een essentiële rol in de theorievorming rondom nationalisme. Zo ook bij de Britse historicus Eric Hobsbawm, die in het boek *The invention of tradition* eveneens betoogt dat de natie een relatief recente historische innovatie is, net als de daarmee geassocieerde fenomenen zoals nationalisme, de natiestaat, nationale symbolen, geschiedenissen en de rest.¹⁵ De natie en alles wat daarmee verbonden is,

¹⁰ Paul Lawrence, *Nationalism: history and theory* (Harlow: Pearson Education Limited, 2005), 98.

¹¹ Lawrence, *Nationalism: history and theory*, 110.

¹² Ernest Gellner, *Thought and change: the nature of human society* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1964), 168.

¹³ Ernest Gellner, *Nations and nationalism* (Oxford: Blackwell Publishing, 1983), 39.

¹⁴ Gellner, *Nations and nationalism*, 6-7.

¹⁵ Eric Hobsbawm, ‘Introduction: inventing traditions’, in *The invention of tradition*, bewerkt door Eric Hobsbawm en Terence Ranger (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 13.

zijn volgens Hobsbawm *invented traditions*: een geheel van gebruiken, gewoonlijk geregeld door openlijk of stilzwijgend aanvaarde regels, en van rituele of symbolische aard. Deze gebruiken zijn erop gericht door herhaling bepaalde waarden en gedragsnormen tot stand te brengen, hetgeen automatisch continuïteit met het verleden impliceert.¹⁶ Deze historische continuïteit is echter grotendeels verbeeld en wordt bestendigd door nationale rituelen en gebruiken, die tot doel hebben een nationaal bewustzijn te creëren of in stand te houden. Hij benadrukt daarbij dat met name in de veertig jaar voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog dit soort nationale tradities met bijzondere ijver opkwamen in een groot aantal Westerse landen.¹⁷ Dit valt nauw samen met de periode waarin volgens Aerts en Te Velde het ontstaan van een nationaal bewustzijn in een stroomversnelling kwam.

Over dit ontstaan van een nationaal bewustzijn in Nederland schrijven de cultureel geografen Hans Knippenberg en Ben de Pater in *De eenwording van Nederland*. Zij stellen dat deze eenwording vaak rond 1800 wordt gesitueerd, maar dat dit overwegend een formele, staatkundige gebeurtenis betrof. “In veel andere opzichten zou de eenwording van Nederland geruime tijd in beslag nemen”, betogen zij. De vorming van een nationaal bewustzijn beschrijven deze geografen als ‘mentale schaalvergroting’: “Bij wie, waar en wanneer ontstond het gevoel Nederlander te zijn, ontstond de identificatie met het ‘vaderland’, ten koste van of in aanvulling op die met de eigen streek?”¹⁸ Knippenberg en De Pater stellen dat deze ‘homogenisering van de nationale cultuur’ zich in Nederland vanaf circa 1870 voltrok, mede door de opkomst van massamedia:

“Regionale cultuurelementen legden het af tegen een in belang toenemende nationale cultuur. Mensen pasten zich aan de dominante, vooral Hollandse en stedelijke, cultuur aan.”¹⁹

Dit komt in grote lijnen overeen met de theorie van Gellner dat een van bovenaf opgelegde, universele hoge cultuur lokale, reeds bestaande culturen verdrijft. Hobsbawm stelt daarbij dat het uitvinden van nationale en/of politieke tradities vaak opzettelijk van aard was, aangezien dit vooral werd gedaan door instituties met een politiek doel. Hierbij maakt hij wel de kanttekening dat dit enkel mogelijk was wanneer het beoogde publiek bereid was deze tradities op te nemen in de al bestaande cultuur.²⁰ De Amerikaanse antropoloog Edward Fischer zegt hierover dat “no tradition is constructed or invented and discontinuous with history”. Tradities worden gevormd

¹⁶ Hobsbawm, ‘Introduction: inventing traditions’, 1-2.

¹⁷ Eric Hobsbawm, ‘Mass-producing traditions: Europe, 1870-1914’, in *The invention of tradition*, bewerkt door Eric Hobsbawm en Terence Ranger (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 263.

¹⁸ Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen: SUN, 1988), 13-14.

¹⁹ Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 206.

²⁰ Hobsbawm, ‘Mass-producing traditions’, 263.

en opgenomen omdat ze passen binnen het bestaande culturele paradigma, en staan daarmee voor zowel verandering als continuïteit.²¹ Dit spanningsveld is een belangrijke factor bij het bepalen van waarom deze nationale tradities juist in deze tijd van de opkomst van massamedia en nieuwe communicatietechnologie gretig aftrek vonden.

Dat nationalisme en het tweede concept ‘verbeelding’ nauw met elkaar zijn verweven, wordt duidelijk uit het invloedrijke werk *Imagined communities* van de Amerikaanse antropoloog en politicoloog Benedict Anderson. In dit eveneens uit 1983 afkomstige boek komt hij tot de volgende definitie van de natie: “It is an imagined political community - and imagined as both inherently limited and sovereign.” De natie is volgens Anderson verbeeld, omdat zelfs de leden van de allerkleinste natie nooit al hun landgenoten kunnen kennen. Desondanks leeft in eenieders hoofd het idee dat zij vanwege hun gedeelde nationaliteit een eenheid vormen. Het is beperkt, omdat zelfs de grootste natie eindige grenzen heeft waarbuiten zich andere naties bevinden. En de natie wordt verbeeld als een gemeenschap, omdat ze wordt gezien als een ten diepste horizontale entiteit. Deze kameraadschap is volgens Anderson de reden dat vele miljoenen mensen de afgelopen eeuwen bereid zijn geweest hun leven te offeren voor deze ingebeelde gemeenschap.²² De soldaten die in Atjeh en Lombok meestreden waren hierop geen uitzondering.

Net als Gellner en Hobsbawm ziet ook Anderson de natiestaat als een sociaal construct en moderne uitvinding. Hij wijst er hierbij echter wel op dat verbeeld niet nep of gefabriceerd betekent, maar dat alle gemeenschappen groter dan primordiale dorpen, en wellicht zelfs deze, verbeeld zijn. Gemeenschappen moeten dan ook niet worden onderscheiden op basis van hun ‘echtheid’, maar aan de hand van de manier waarop ze werden of worden verbeeld.²³ Het ontstaan van een nationale gemeenschap moet dan ook gezien worden als een proces waarbij het idee ervan, verbonden door gezamenlijke normen en waarden, cultuur en tradities, een meer prominente rol ging spelen in de beleavingswereld van steeds meer Nederlanders.

Het ontstaan van deze verbeelde gemeenschap werd daarbij zeker deels bewust van bovenaf geconstrueerd en opgelegd, zoals Gellner en Hobsbawm suggereren. Denk hierbij aan nationale feestdagen, helden en verhalen, maar deze konden enkel wortel schieten en zich verspreiden onder een groot deel van de bevolking in een moderne industriële samenleving. Knippenberg en De Pater schrijven hierover het volgende:

“De ontwikkeling naar grotere eenheid is als het ware de resultante van deelprocessen en

²¹ Edward Fischer, ‘Cultural logic and Maya identity: rethinking constructivism and essentialism’, *Current Anthropology* vol. 40, no. 4 (1999), 479.

²² Benedict Anderson, *Imagined communities: reflections on the origins and spread of nationalism* (London: Verso Books, 1983), 6-7.

²³ Anderson, *Imagined communities*, 9.

condities van infrastructurele, economische, politieke en sociaal-culturele aard.”²⁴

De opkomst van massamedia en andere verbeteringen in de communicatietechnologie maakten het verspreiden van een universeel narratief op nationale schaal mogelijk, terwijl dit verhaal ook moest passen binnen het bestaande culturele paradigma. Dit alles kwam in Nederland samen omstreeks 1870, toen zich een samenleving vormde die via moderne massamedia sterk op nationale cultuur georiënteerd was.

Verbeelding speelde dus een belangrijke rol bij het vormen van een nationaal bewustzijn. De Nederlandse historicus Willem Frijhoff betoogt dat historische verbeelding neerkomt op het geheel van min of meer gedeelde en geïnternaliseerde beelden van het verleden van een gemeenschap. In het geval van Nederland speelden enkele belangrijke episoden, zoals de Nederlandse Opstand en de Gouden Eeuw, een belangrijke rol in de nationale verbeelding en verschaften zij het *grand narrative* waaraan de samenleving “haar grenzen, vormen en verbeelding als groep ontleedde en daar in haar historisch bewustzijn ook regelmatig aan herijken”.²⁵ In het geval van dit onderzoek is van belang in hoeverre de imperiale oorlogen onderdeel waren van dit grand narrative en daarmee een rol speelden in de verbeelding van de natie.

Naar de verbeelding van oorlogen is eerder onderzoek gedaan, maar hierbij lag de nadruk veelal op de twee wereldoorlogen. De Amerikaanse schrijver Samuel Hynes richt zich in zijn boek *A war imagined* op de Eerste Wereldoorlog en omschrijft deze als “the great imaginative event”.²⁶ Volgens hem bracht deze oorlog een verandering teweeg in hoe het grote publiek oorlog bezag:

“To represent war in the traditional ways was necessarily to *misrepresent* it, to give it meaning, dignity, order, greatness - an essential and inevitable place in the human soul.”²⁷

De Eerste Wereldoorlog zorgde echter voor een verandering van dit beeld, omdat deze letterlijk en figuurlijk dichterbij kwam dan ooit: hij werd uitgevochten met moderne wapens, die destructiever waren dan ooit en kon voor het eerst redelijk goed in beeld worden gebracht, waardoor men meer dan hiervoor ook de gruwelijkheden van de oorlog te zien kreeg. Het heroïsche beeld dat voorheen aan oorlog verbonden was, verdween hiermee deels. Dit is van belang omdat dit bij de imperiale oorlogen nog minder aan de orde was, waardoor conflicten daar geportretteerd konden worden als heroïsche overwinningen die werden gerechtvaardigd

²⁴ Knippenberg en De Pater, *De eenwording van Nederland*, 14.

²⁵ Frijhoff, ‘Nederlandse identiteit in historisch perspectief’, 13.

²⁶ Samuel Hynes, *A war imagined: the First World War and English culture* (London: Pimlico, 1990), ix.

²⁷ Hynes, *A war imagined*, 108.

door het idee dat ‘wij daar kwamen om de inheemse bevolking te beschaven’.²⁸ De Amerikaanse filosoof William C. Gay betoogt bovendien dat taal een erg belangrijke rol speelt in de verbeelding van oorlog:

“The language of war usually functions to mask the reality of the violence that is occurring. Official discourse about war makes extensive use of euphemism and misrepresentation.”²⁹

Door op een bepaalde, positieve manier te schrijven over oorlog, wordt het geweld dat plaatsvindt gemaskeerd en wordt oorlog dus geportretteerd als groots, eervol en heroïsch. Het is daardoor van belang goed te kijken naar de manier waarop de oorlogen in Atjeh en Lombok beschreven werden en welke woorden zij daarbij gebruikten of juist vermeden.

Een ander begrip dat een belangrijke rol speelt bij de nationale verbeelding is het ‘collectief geheugen’. Dit is tegelijkertijd een omstreden concept, omdat veel academici stellen dat iets dergelijks niet bestaat. Zo is volgens de Amerikaanse schrijfster en filosofe Susan Sontag alle geheugen individueel en niet reproduceerbaar; het sterft met het individu. Wat we collectief geheugen noemen, zijn volgens haar geen herinneringen maar bepalingen.³⁰ Volgens de Duitse archeologe Aleida Assmann is dit ontegenzeggelijk correct, maar tevens onvolledig. Door herinneringen te coderen in het gemeenschappelijke medium van de taal, kunnen ze volgens haar worden uitgewisseld, gedeeld, bevestigd of betwist; en bovendien kunnen ze worden opgeschreven, waardoor ze bewaard blijven en potentieel toegankelijk worden voor personen die niet binnen “ruimtelijk of temporeel bereik leven”.³¹ Conflicten in de Indische archipel konden daardoor onderdeel worden van het collectief geheugen en bewustzijn in Nederland, omdat zij door de eerder genoemde opkomst van nieuwe communicatietechnologieën en massamedia toegankelijk werden voor het grote publiek. In zekere zin was de kolonie daardoor dichterbij dan ooit en kon ze een prominentere plaats verwerven in de Nederlandse nationale verbeelding.

Dat ook de concepten ‘verbeelding’ en ‘imperialisme’ vervlochten zijn, komt tot uiting in het boek *Emerging memory* van de Nederlandse cultuurhistoricus Paul Bijl. Opvallend aan de Nederlandse omgang met het koloniale verleden is volgens hem het mijden van de term imperialisme. Het duurde tot de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw voordat dit verleden als dusdanig werd beschreven binnen academische kringen. Hiervoor werd het veelal beschouwd als een ‘goedaardige uitzondering op de imperiale regel’. Nog steeds wordt in de

²⁸ Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat*, 286.

²⁹ William Gay, ‘Language of war and peace’, in *Encyclopedia of violence, peace and conflict, volume 1*, bewerkt door Lester Kurtz en Jennifer Turpin (Cambridge: Academic Press, 1999), 303-304.

³⁰ Aleida Assmann, ‘Re-framing memory: between individual and collective forms of constructing the past’, in *Performing the past*, bewerkt door Karin Tilmans et al. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010), 36.

³¹ Assmann, ‘Re-framing memory’, 37.

Nederlandse koloniale geschiedschrijving volgens Bijl het imperialisme vaak achterwege gelaten.³² Locher-Scholten stelt dat deze ontkenning voortkomt uit de relatief late start van het Nederlandse imperialisme, zijn expansie binnen ‘eigen grenzen’ - de Indische archipel werd destijds beschouwd als Nederlands territorium - en de ‘ethische politiek’ die werd bedreven. Met dit laatste doelt ze op de notie die in Nederland bestond dat het gezag in de kolonie werd uitgebreid ‘ter bevordering van welvaart en opheffing der bevolking’. Inmiddels wordt dit anders gezien, maar het was deze ideologische dekmantel die ervoor zorgde dat het debat over het Nederlandse imperialisme pas laat op gang kwam.³³

Bijl stelt bovendien dat het geweld dat plaatsvond in Nederlands-Indië vaak genegeerd of vergeten werd. Dit sluit aan bij de theorie van Gay dat de realiteit van het geweld vaak gemaskeerd wordt door de taal die gebruikt wordt. Ondanks, of wellicht juist dankzij, dit vergeten, speelde de kolonie wel degelijk een belangrijke rol in het nationaal bewustzijn volgens Bijl. Hij betoogt dat er gedurende de periode waarin Nederland verdere controle nam over de Indische archipel verschillende momenten waren waarop hevige nationale sentimenten ontstonden naar aanleiding van gebeurtenissen in de kolonie, zoals tijdens de Lombok-oorlog of na het ‘verraad van Teuku Umar’. Hij citeert daarbij de Nederlandse historicus Remco Raben, die stelt dat de kolonie door weinig Nederlanders als ‘een dagelijkse realiteit werd ervaren’, maar dat de belangrijkste bijdrage ervan de overtuiging was dat het Westen de bron was van alle vooruitgang. Dit betekent volgens Bijl dat ook wanneer mensen zich amper bezighielden met het koloniale beleid, deze nog steeds van vitaal belang was voor het vormen van een nationale identiteit; ze bevestigde namelijk de eigen superioriteit.³⁴

Inmiddels wordt het Nederlandse kolonialisme in brede kring als een vorm van imperialisme beschouwd en Locher-Scholten komt met de volgende definitie van dat begrip:

“Het proces van versnelling en verdichting van de Westerse machtsuitbreiding tussen 1870 en 1914 dat uitliep op de politieke heerschappij van Westerse staten over het grootste deel van de niet-Westerse wereld en op koloniale staatsvorming.”³⁵

Uitgaande van deze definitie kan het Nederlandse kolonialisme zeker gezien worden als een vorm van imperialisme en daarmee zijn de Atjeh- en Lombok-oorlog beiden imperiale oorlogen. De Atjeh-oorlog was volgens Locher-Scholten bovendien essentieel voor het Nederlandse imperialisme: enerzijds luidde het volgens haar het begin ervan in; anderzijds was het meteen een valse start en zou het moeizame verdere verloop ervan de Nederlandse expansie meteen

³² Paul Bijl, *Emerging memory: photographs of colonial atrocity in Dutch cultural remembrance* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015), 19.

³³ Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat*, 12.

³⁴ Bijl, *Emerging memory*, 38-39.

³⁵ Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat*, 15.

inperken door de enorme kosten die het conflict met zich meebracht.³⁶

Volgens de Britse historisch geograaf Robin Butlin was het primaire doel van imperialisme om politieke, economische en culturele dominantie te bewerkstelligen over inheemse bevolkingen in koloniale territoria.³⁷ De Nederlandse expedities passen uitstekend langs deze meetlat. Zo schrijft Locher-Scholten dat het optreden in Atjeh in 1873 ‘mede werd gestimuleerd door economische motieven in het aanpalende gebied Deli’.³⁸ De rol van de ethische politiek wijst er bovendien op dat ook culturele dominantie een belangrijk motief was bij de expansie binnen de Indische archipel. Butlin stelt daarnaast dat nationalisme en imperialisme sterk verweven zijn: het innemen van gebieden kwam volgens hem voort uit vrees dat een andere Europese mogendheid anders eerder zou zijn, nationale trots speelde dus zeker een rol.³⁹ Net als Raben betoogt dus ook Butlin dat imperialisme een rol speelde in het proces van natievorming, zij het om andere redenen.

Net als Locher-Scholten, beschrijft ook de Britse koloniaal historicus Stephen Howe imperialisme als een proces, wat er volgens hem toe leidt dat het lastig definieerbaar is. Desalniettemin onderneemt hij toch een poging het begrip in te kaderen:

“Imperialism is used to mean the actions and attitudes which create or uphold such big political units - but also less obvious and direct kinds of control or domination by one people or country over others.”⁴⁰

De manier waarop het koloniale beleid in Nederland werd verbeeld en gezien was daarbij ook van belang, omdat er om de prijzige expedities te bekostigen en Nederlandse levens te riskeren enig draagvlak voor de oorlogen moest zijn onder de bevolking. Nederlandse dienstplichtigen mochten volgens de grondwet van 1815 namelijk niet meer uitgezonden worden naar de koloniën en daarom waren vrijwilligers nodig. Vrijwilligers die omstreeks 1874 volgens Stolwijk niet bepaald in de rij stonden om naar Atjeh te gaan.⁴¹ Dit duidt erop dat de imperiale oorlogen in die tijd nog niet bepaald een prominente plek hadden in de nationale verbeelding, iets waar voor verdere expansie zeker verandering in moest worden gebracht.

Volgens Bossenbroek kwam hier richting het einde van de eeuw echter verandering in, getuige het volgende citaat:

“Het verdriet, de woede, de opluchting, de trots, kortom de emoties om Indië en

³⁶ Ibid., 175.

³⁷ Robin Butlin, *Geographies of empire: European empires and colonies c. 1880-1860* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), 6-7.

³⁸ Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat*, 284.

³⁹ Butlin, *Geographies of empire*, 33.

⁴⁰ Stephen Howe, *Empire: a very short introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 20.

⁴¹ Stolwijk, *Atjeh*, 63.

Zuid-Afrika, waren gemeenschappelijk beleefde ervaringen die het Nederlandse natiebeseft aanscherpten en het nationale bewustzijn versterkten.”⁴²

In die zin had de Indische archipel en de expansiedrift daar een verbindende werking in Nederland, omdat het steeds meer beschouwd werd als een nationaal en daarmee collectief belang. Volgens Bossenbroek ontstond dit besef in eerste instantie bij de stedelijke elites, bij wie in de tweede helft van de negentiende eeuw een nieuw cultureel nationalisme aan kracht won:

“In verenigingen bundelden de cultureel nationalistten hun krachten, in tijdschriften bepleitten ze hun zaak, in de politiek wonnen ze aan invloed en in de publieke opinie werkten ze op het gemeenschapsgevoel.”⁴³

Langzaam maar zeker gingen de gebeurtenissen in de kolonie deel uitmaken van het collectieve geheugen en het nationale bewustzijn en daarmee verwierven het Nederlandse imperialisme en de daarbij behorende oorlogen een belangrijke plaats in het Nederlandse natievormingsproces, beschreven door Bossenbroek als een “symbool van nationale eendracht”.

Uit deze paragraaf blijkt dat de drie behandelde concepten binnen deze context nauw met elkaar zijn. Het Nederlandse proces van natievorming kwam omstreeks 1870 op gang en dit valt nauw samen met de opkomst en hoogtijdagen van het Nederlandse imperialisme en met de Atjeh-oorlog, die door Locher-Scholten als de start van dit imperialisme wordt gezien. Het lijkt dan ook voor de hand te liggen dat de imperiale oorlogen een belangrijke rol hebben gespeeld in de Nederlandse nationale verbeelding en het nationaal bewustzijn in deze periode, maar daarvoor moet eerst nader ingezoomd worden op bronnen uit deze tijd.

1.2 Operationalisering

Dit onderzoek wordt ingedeeld in drie hoofdstukken waarin ieder een deelvraag wordt behandeld. Elk daarvan richt zich op de verbeelding van een andere groep actoren en hun rol in de verbeelding van de imperiale oorlogen. De eerste deelvraag luidt als volgt: welke rol speelden hooggeplaatste officieren uit het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) in de verbeelding van de imperiale oorlogen in Nederland. In dit hoofdstuk ligt de nadruk op hoe generaals als Jan van Swieten, Jacobus Vetter en Jo van Heutsz in Nederland werden verbeeld. Werden zij gezien als nationale helden, of stonden zij juist nauwelijks in de schijnwerpers? Ook de tweede deelvraag richt zich op militairen uit het KNIL, maar ditmaal niet op de hogere officieren: hoe maakten de ‘gewone soldaten’ die meevochten in Nederlands-Indië deel uit van

⁴² Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 356.

⁴³ Ibid.

de Nederlandse nationale verbeelding? Daarbij wordt gekeken naar of er überhaupt een rol voor hen was weggelegd, en zo ja, op welke manier zij dan beschreven of geportretteerd werden. Ten slotte wordt in het laatste hoofdstuk de volgende deelvraag behandeld: In hoeverre speelde de inheemse vijand uit Nederlands-Indië een rol in de Nederlandse nationale verbeelding? Hierbij wordt vooral gekeken naar de manier waarop deze actoren tegenover de Nederlanders werden geplaatst. Welke woorden werden er gebruikt om hen en hun acties te beschrijven en hoe verhield zich dat tot de terminologie in de andere hoofdstukken?

Deze drie onderwerpen worden geanalyseerd aan de hand van drie verschillende soorten bronnen: geïllustreerde tijdschriften, verwijzingen in de commerciële cultuur en liedteksten. Allereerst de geïllustreerde tijdschriften. Idealiter zou er worden gekeken naar een breed scala aan tijdschriften, maar dat is vanwege de tijdelijke sluiting van de archieven ten tijde van dit onderzoek niet mogelijk. Daarom beperkt dit onderzoek zich tot *De Katholieke Illustratie*. De reden hiervoor is dat dit geïllustreerde tijdschrift volledig beschikbaar is via Delpher. Het bereik van enkel dit weekblad was echter beperkt, omdat het zich vooral richtte op katholiek Nederland. In deze periode kwam dit ongeveer neer op één derde van de bevolking, wat aanzienlijk maar toch beperkt is.⁴⁴ Wat echter spreekt voor het gebruik van dit weekblad is dat volgens Bossenbroek dit soort tijdschriften als geen ander medium in deze tijd de beslotenheid van de Nederlandse huiskamer doorbraken, dankzij hun “veelheid aan ‘beelden van buiten’”.⁴⁵ Dit maakt het ondanks de gedwongen afwezigheid van andere geïllustreerde tijdschriften een waardevolle bron om mee te nemen.

Naast *De Katholieke Illustratie* wordt gekeken naar de manier waarop de imperiale oorlogen werden verbeeld in de ‘commerciële cultuur’. De Nederlandse historica Anne Petterson legt in haar proefschrift ‘Eigenwijs vaderland’ uit dat de gewone burger aan het einde van de negentiende eeuw een grotere rol kreeg toebedeeld in het nationale verhaal. Eén van de duidelijkste symptomen van deze ontwikkeling is volgens haar de toegenomen commercialisering van de nationale cultuur, waarbij het draaide om het creëren en aanspreken van een massapubliek. Dit leverde een totaal nieuwe interactie op met het publiek ten opzichte van andere vormen van het verbeelden van de natie: hier regeerde de markt.⁴⁶ Dit spel van vraag en aanbod betekent dat naar wat er werd verkocht waarschijnlijk ook vraag was onder het winkelende publiek en dus dat dit een interessante bron is om te achterhalen wat onderdeel uitmaakte van de nationale verbeelding.

Ten slotte zal er ook worden gekeken naar de manier waarop bovenstaande actoren een

⁴⁴ Volkstellingen.nl, *Indeeling der werkelijke bevolking naar de kerkelijke gezindten, voor iedere provincie en voor het rijk. Vijfde gedeelte* (1889), 2.

⁴⁵ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 204.

⁴⁶ Anne Petterson, ‘Eigenwijs vaderland: populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam’ (Proefschrift: Universiteit Leiden, 2017), 225.

rol speelden in liedteksten uit die tijd. In het artikel ‘Wij gaan naar Atchin toe’ maakt de Nederlandse literatuurwetenschapper Bert Paasman hierbij onderscheid tussen soldaten- en volksliedjes. Omdat het hier gaat over de verbeelding in Nederland, spitst dit onderzoek zich voornamelijk toe op die tweede categorie, die volgens Paasman voornamelijk gezongen werd “door de minder ontwikkelden van de Nederlandse samenleving die zich dankzij de liedjes een beeld konden vormen van de verre oorlog”.⁴⁷ Tegelijkertijd is het onderscheid tussen deze twee categorieën soms lastig te maken, omdat soldatenliedjes soms ook in Nederland populair werden of volksliederen onder soldaten. Om liedteksten over de Atjeh- en Lombok-oorlogen te vinden, wordt gebruik gemaakt van de online Nederlandse Liederbank van het Meertens Instituut en van de bijlage ‘Kleine bloemlezing van Atjeh-liederen’ bij het bovenstaande artikel van Paasman.

Door deze drie bronnen naast elkaar te leggen kan een breder beeld worden geschetst van de manier waarop de imperiale oorlogen figureerden in de Nederlandse nationale verbeelding in deze tijd. Sommige actoren kwamen namelijk amper voor in de ene bron, terwijl zij een hoofdrol speelden in de andere, en vice versa. Door meerdere bronnen te behandelen, wordt het toch mogelijk om alle deelvragen zo volledig mogelijk te beantwoorden en daarmee om een zo volledig mogelijk antwoord te formuleren op de hoofdvraag van dit onderzoek.

⁴⁷ Bert Paasman, ‘Wij gaan naar Atchin toe!’, in *Atjeh: de verbeelding van een koloniale oorlog*, bewerkt door Liesbeth Dolk (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2001), 49.

2. De opperbevelhebber als nationale held

Er zijn ten tijde van de Atjeh- en Lombok-oorlog verscheidene generaals geweest die de leiding hadden over de expedities en het militaire beleid in Nederlands-Indië. Sommige van deze mannen belandden vrijwel meteen in de vergetelheid, anderen maken tot de dag van vandaag deel uit van het nationaal bewustzijn. Zo maakte het televisieprogramma *Andere tijden* circa twintig jaar geleden een aflevering over generaal Jo van Heutsz en het omstreden monument ter ere van hem in Amsterdam.⁴⁸ Aan het begin van de negentiende maakte deze opperbevelhebber van het KNIL ook al deel uit van de nationale verbeelding, zoals blijkt uit de manier waarop hij werd binnengehaald na zijn terugkeer uit Atjeh. Volgens Bossenbroek wachtte hem een ‘waarlijk nationale triomftocht’ door het land per speciale trein, waarbij hij overal gloedvol werd ontvangen door enthousiaste menigtes.⁴⁹ Mannen als hij staan dan ook centraal in dit hoofdstuk, waarin wordt gekeken welke rol de hooggeplaatste officieren uit het KNIL speelden in de verbeelding van de imperiale oorlogen in Nederland.

Om deze vraag zo volledig mogelijk te beantwoorden wordt een periodisering afkomstig van Bossenbroek gebruikt. Hij verdeelt de veertig jaren van de Atjeh-oorlog onder in drie delen. De eerste daarvan begon in 1873 en eindigde in 1893 en werd volgens de historicus gekenmerkt door militaire machteloosheid en nationale frustratie als gevolg van de vele mislukte expedities in de Indische archipel. Vervolgens brak er een periode aan die getypeerd werd door militair machtsvertoon en een nationale overwinningsroes, te beginnen met de succesvolle oorlog in Lombok in 1894 en ongeveer durend tot de hierboven beschreven terugkeer van Van Heutsz. Tot slot volgde er een tijd aan nationale ontnuchtering waarbij meerdere voorvallen van militair machtsmisbruik aan het licht kwamen, durend van 1904 tot 1913.⁵⁰ Dit hoofdstuk wordt daarom ingedeeld aan de hand van drie opperbevelhebbers die elk verbonden zijn aan één van bovenstaande drie periodes: Jan van Swieten, Jacobus Vetter en Jo van Heutsz. Door dit hoofdstuk op een dergelijke chronologische wijze in te delen, kan een goed beeld worden geschetst van de rol van de opperbevelhebbers door de tijd heen en zal blijken dat hun rol in de nationale verbeelding niet statisch, maar aan verandering onderhevig was.

2.1 Frustratie & machteloosheid

Al meteen bij aanvang van de Atjeh-oorlog in 1873 tekende de militaire machteloosheid

⁴⁸ Rob Bruins Slot en Laura van Hasselt, ‘Van Heutsz’, *Andere Tijden* (28-05-2000).

⁴⁹ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 228.

⁵⁰ Martin Bossenbroek, ‘Geweld als therapie: de roes van de Atjeh-oorlog’, in *Atjeh: de verbeelding van een koloniale oorlog*, bewerkt door Liesbeth Dolk (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2001), 14-15.

waarover Bossenbroek schrijft zich af. Voorafgaand aan de eerste expeditie heerste in Nederland nog volop optimisme, generaal-majoor Johan Köhler kreeg de leiding over de missie en er werd niets minder dan een eenvoudige verovering van de provincie verwacht. Dit bleek al snel een flinke misrekening, want de generaal kwam om tijdens een mislukte poging om de Atjehse kraton (paleis) in te nemen.⁵¹ In een uitgave van *De Katholieke Illustratie* uit dat jaar stond zoals eerder vermeld te lezen dat “nog altijd alles wat op den oorlog met Atchin betrekking heeft, in hooge mate de belangstelling der Nederlanders blijft boeien”. Opvallend is het dan ook dat de naam van generaal Köhler in dit tijdschrift geen één keer voorkomt; niet voor de expeditie en ook niet na zijn overlijden.

Zijn naam komt echter wel voorbij in ten minste één lied uit die tijd en in een andere wordt duidelijk naar hem verwezen. Het zingen van dergelijke liederen kan gezien worden als een performatieve handeling, en daarom is het van belang om eerst het begrip performativiteit nader uit te leggen. De Amerikaanse historicus Jay Winter omschrijft dit als ‘het vermogen van spraak, gebaren en andere vormen van communicatie om door middel van handelen een identiteit te construeren en op te voeren’. De performatieve daad van herinneren is volgens hem dan ook een belangrijke manier om een collectieve identiteit te vormen.⁵² Door dit soort liedjes samen te zingen werden door de kolonisator gecreëerde beelden en identiteiten overgedragen en werkelijkheid, aldus de Nederlandse historica Caroline Drieënhuizen.⁵³

Terug naar de liedteksten waarin naar Köhler verwezen werd:

‘Ten strijde!’ Wordt, met kracht en klem, Uit ‘s Vorsten mond gehoord, Geeft, mannen antwoord op die stem, Vertraagt niet langer. Voort!	Ten strijde noodt u Köhler’s geest, De dappren doen het meê, Die met hem de offers zijn geweest, Van ‘t slagveld over zee. ⁵⁴
---	---

Deze tekst werd geschreven en uitgebracht in 1873 en was volgens Paasman bedoeld als wervingstekst voor nieuwe rekruten om naar Atjeh te sturen na de mislukte eerste expeditie. Niet voor niets was de titel ‘Atchin moet vallen! Oproeping tot den strijd’. Dergelijke wervingsliederen waren volgens hem vrij veel voorkomend gedurende de hele Atjeh- en ook tijdens de Lombok-oorlog.⁵⁵ Het lied was natuurlijk langer dan deze strofe, maar hierin wordt wel een hoop duidelijk. Ten eerste werd gesteld dat de strijd in Atjeh in het belang van het

⁵¹ Stolwijk, *Atjeh*, 52-53.

⁵² Jay Winter, ‘The performance of the past: memory, history, identity’, in *Performing the past*, bewerkt door Karin Tilmans et al. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015), 15.

⁵³ Caroline Drieënhuizen, ‘Het spel van Teuku Umar: laat negentiende-eeuwse Nederlandse bordspelletjes als koloniaal discours’, *Locus* v. 39 (2016), 33.

⁵⁴ Bert Paasman, ‘Kleine bloemlezing van Atjeh-liederen’, in *Atjeh: de verbeelding van een koloniale oorlog*, bewerkt door Liesbeth Dolk (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2001), 161-166.

⁵⁵ Paasman, ‘Wij gaan naar Atchin toe!’, 49.

vaderland was; het was namelijk de vorst die de mensen opriep ‘ten strijde’ te trekken. Daarnaast deed ook Köhler’s geest dat, waarmee werd aangegeven dat zijn dood vergolden kon en moest worden door jezelf op te geven als rekrut. In het ‘Kolonialen lied’ uit dezelfde periode viel een soortgelijke boodschap te ontwaren:

Dappre Koloniaal	Voorwaarts op voor vaderland en koning
Kom wreek uw Generaal	Voorwaarts ‘t kanon roept tot appel
Wiens goed belijd reeds fort en winnen deed,	En d’er zij u steeds tot beloning
Doch sneuveln moest terwijl hij streed.	Voor ‘t straffen van zoo ‘n vorst rebel. ⁵⁶

De boodschap in dit lied kwam grotendeels overeen met die van de vorige; de dood van generaal Köhler moest gewraakt worden en Atjeh moest worden veroverd voor ‘vaderland en koning’, oftewel in het belang van de natie. De Nederlandse historicus Niek van Sas stelt dat het begrip ‘vaderland’ in de tweede helft van de negentiende eeuw zo allesdoordringend werd dat het aan scherpte en zeggingskracht inboette. Desondanks had het juist toen een centrale plaats in het gecombineerde proces van staats- en natievorming:

“Nadat het vaderland in de tweede helft van de achttiende eeuw het domein was geworden van een verlichte elite, werd het nationale vocabulaire nu ingezet bij de vormgeving van Nederland als massasamenleving waarbij met name het begrip volk zich nog verder ontwikkelde.”⁵⁷

De term vaderland kwam in deze tijd van natievorming dus meer en meer te staan voor het nationale besef dat in deze tijd ontstond. Het is daarom tekenend dat de oorlog in het teken wordt gesteld, in dit lied althans, van het vaderland. Het toont dat nationaal sentiment ook in de eerste periode van de Atjeh-oorlog al een factor van belang was.

Na de mislukking van de eerste expeditie werd aan het hoofd van de tweede de ervaren generaal Jan van Swieten geplaatst. Hij moest voor elkaar boksen wat zijn voorganger niet was gelukt: de kraton veroveren en Atjeh ‘pacificeren’. De Katholieke Illustratie besloot vanwege het belang van zijn taak dan ook een portret te plaatsen ter ere van zijn aanstelling. Hierin kwam ook de eerste expeditie kort aan bod:

“Dikwijls mislukt dan ook de eerste onderneming; nu gaat men tot een tweede over met genoegzame strijdkrachten en op verstandige wijze; en die tweede onderneming gelukt.”⁵⁸

⁵⁶ Paasman, ‘Kleine bloemlezing van Atjeh-liederen’, 167-169.

⁵⁷ Niek van Sas, ‘Het begrip “vaderland”. Ter inleiding’, in *Vaderland*, bewerkt door Niek van Sas (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999), 6.

⁵⁸ Onbekend, ‘De generaal Van Swieten’, *De Katholieke Illustratie* jrg. 7, no. 31 (1873), 241.

Het echec van de eerste expeditie werd hier vooral aan onderschatting en onzorgvuldigheid geweten. Wederom was er dus alle vertrouwen in een goede afloop, niet in de laatste plaats vanwege de aanstelling van de ervaren generaal:

“Het oog viel natuurlijk op den grijze veldoverste, [...], die het grootste gedeelte van zijn leven in Indië doorbracht en daar zooveel welverdiende lauweren oogste. Hoe men er in geslaagd is dien dapperen krijgsman te bewegen [...], nogmaals den Oceaan over te steken en het opperbevel tegen de Atchinezen op zich te nemen.”⁵⁹

Uit dit fragment wordt duidelijk dat de ervaring die de generaal met zich meebrengt als belangrijk werd gezien en dat zijn verdiensten tot nu toe voor hem spraken. Bovendien werd hij beschreven als ‘dapperen krijgsman’, een terminologie die ook in de twee eerder genoemde liederen al terugkwam. Bovendien werd in het artikel ook gesteld dat van ‘zijn taak zooveel afhing voor de toekomst van ons land’. Wat er in Atjeh te gebeuren stond werd door de schrijver van dit artikel dus zeker gezien als een zaak van nationaal belang en de generaal moest daar een belangrijke rol in gaan spelen. Bij het artikel verscheen eveneens een bijna paginagroot portret van Van Swieten (zie afbeelding 1), zittend in militair uniform. Hij werd hier afgebeeld met diverse onderscheidingen op zijn borst, wat wederom aangeeft dat zijn ervaring als krijgsman zwaar meewoog in hoe geschikt hij werd geacht als opperbevelhebber van de missie. Na dit uitgebreide portret bleef het overigens angstvallig stil in De Katholieke Illustratie rondom Van Swieten, waarschijnlijk omdat ook deze tweede expeditie op niets uitliep.

In de commerciële cultuur lijken hooggeplaatste officieren voor 1893 eveneens een marginale rol gespeeld te hebben. Om dit uit te leggen, is het echter van belang eerst te kijken naar het begrip ‘*spectacular realities*’ van de Amerikaanse historica Vanessa Schwartz. Zij betoogt dat door de opkomst van stedelijke ervaringen en moderniteit een nieuw publiek werd gecreëerd door visuele representatie. Hiermee bedoelt ze dat er een nieuw soort menigte ontstond

⁵⁹ Onbekend, ‘De generaal Van Swieten’, 241.



Afb. 1: Portret van generaal Van Swieten in militair uniform.

die op culturele wijze verbonden raakte doordat iedereen in steden met hetzelfde visuele spektakel in aanraking kwam.⁶⁰ Ze verwerpt het idee dat het moderne leven ‘een oneindige parade van afleiding’ is die tot vervreemding leidt, maar betoogt juist dat menigtes verbonden raakten door wat zij allen te zien kregen.⁶¹ De verbeelding van de natie in winkelstraten kan worden beschouwd als zo’n spectaculaire realiteit waar zich een nieuwe menigte vormde rondom de beelden die daar te aanschouwen waren. In haar proefschrift stelt Petterson dat onder meer de koninklijke familie in deze tijd een prominente plaats innam in het straatbeeld en dat hun beeltenis werd gebruikt voor verschillende soorten producten.⁶² In deze eerste periode waren de generaals echter nog grotendeels afwezig binnen de commerciële cultuur. Er was omstreeks 1874 wel een sigarenmerk dat de naam ‘Van Swieten’ droeg, maar daar bleef het bij. Ook in de winkelstraten lijken er weinig tot geen verwijzingen te zijn geweest naar één van de generaals uit deze periode.

De reden voor deze magere aandacht had waarschijnlijk te maken met het feit dat ook de tweede expeditie achteraf een mislukking bleek. In eerste instantie zorgde een bericht dat de kraton veroverd en de provincie ingenomen was ervoor dat in sommige steden spontane feestvreugde ontbrandde en dat Van Swieten alle lof toegezwaaid kreeg, maar al snel werd duidelijk dat de overwinning die de generaal beweerde behaald te hebben, opnieuw weinig om het lijf had. Tegen de tijd dat de generaal terugkeerde uit Atjeh was de overwinningsroes alweer verdwenen, waardoor de aandacht die hij kreeg veelal negatief van aard was.⁶³ De oorlog kabbelde vervolgens voort, waardoor over de bevelhebbers na Van Swieten weinig te vinden is in het bronmateriaal. Militair succes was broodnodig en in 1894 kwam dat er dan eindelijk.

2.2 De gevierde generaal

Net als in Atjeh liep echter ook de eerste expeditie naar Lombok uit op een teleurstelling. Wederom werd vooraf gedacht dat de overwinning snel een feit zou zijn, maar een onverwachte nachtelijke overval op het garnizoen van de Nederlanders maakte aan deze illusie snel een einde:

“Nooit eerder waren zoveel Nederlandse militairen (een honderdtal) tegelijk gesneuveld. De Nederlandse reactie was fel en wraakzuchtig: het werd een militaire tuchtiging die gepaard ging met een hausse aan Nederlands nationalisme in moederland en kolonie.”⁶⁴

⁶⁰ Vanessa Schwartz, *Spectacular realities: early mass culture in fin-de-siècle Paris* (Berkeley: University of California Press, 1998), 2-3, 202.

⁶¹ Schwartz, *Spectacular realities*, 202.

⁶² Petterson, ‘Eigenwijs vaderland’, 233-235.

⁶³ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 228.

⁶⁴ Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat*, 205.

Dat de reactie inderdaad ‘fel en wraakzuchtig’ was blijkt wel uit het feit dat de Britse historicus Adam Tyson de Lombok-oorlog omschrijft als de meest onrechtvaardige militaire campagne van de gehele Nederlandse expansieperiode. Dat wil wat zeggen, want volgens hem zijn er tussen 1871 en 1910 minstens 32 koloniale oorlogen gevoerd in de Indische archipel waarbij ten minste 125,000 mensen om het leven kwamen.⁶⁵ Om wraak te nemen voor de mislukte expeditie werd generaal Jacobus Vetter naar het eiland gestuurd en de expeditie die hij leidde, leidde uiteindelijk tot de verovering van het gebied. De generaal kreeg hier bij terugkomst een grote rol in toebedeeld, blijkens zijn titel ‘de held van Lombok’.

Zo werd er in *De Katholieke Illustratie* vanaf 1895 met grotere frequentie geschreven over de oorlogen in Indië en al wat daarbij hoorde. Zo werd in het artikel ‘De hulde aan het Indische leger’ de huldiging van generaal Vetter door koningin Wilhelmina uitgebreid verslagen:

“Wij zien de bevallige gestalte der vorstelijke jonkvrouw in het wit gekleed, het zo wel verdiende ridderkruis hechten op de breede borst van den nog kloeken generaal.”⁶⁶

Dit toont wel dat de onderscheiding die Vetter kreeg voor zijn bijdrage gezien werd als een terechte en dat zijn prestatie beschouwd werd als iets van nationaal belang. Opvallend is daarnaast dat Van Swieten na zijn expeditie in Atjeh een vergelijkbare onderscheiding heeft gekregen, maar dat hierover nooit melding is gemaakt in dit tijdschrift. Ditmaal is er een uitgebreid artikel geschreven, met illustratie waarop te zien is hoe generaal Vetter zijn medaille opgespeld kreeg. Het succes in Lombok heeft er blijkbaar toe geleid dat er in ieder geval in *De Katholieke Illustratie* meer aandacht uitging naar de expansie in Indië: eindelijk was er iets om trots op te zijn en dat leidde begrijpelijkerwijs tot meer enthousiasme in het vaderland. Zo verscheen er eveneens in 1895 een artikel met de veelzeggende kop ‘De helden van Lombok’:

“Nu eerst toonde zich de groote strategische bekwaamheid van den opperbevelhebber in het volle licht; nu eerst zag men welk een ervaren krijgverster den veldtocht leidde.”⁶⁷

Dat Vetter beschreven werd als held laat zien dat wat hij gepresteerd had werd gezien als belangrijk, hij werd in deze periode een heuse nationale held. Ook hij werd geroemd om zijn ervaring en strategische bekwaamheid, net als Van Swieten, maar ditmaal was het na afloop van de expeditie en kreeg hij alle lof toegezwaaid voor het succes:

“De namen der helden waren in aller mond; de oude geestdrift vlamde weer op, men

⁶⁵ Adam Tyson, ‘Vigilantism and violence in decentralized Indonesia’, *Critical Asian Studies* vol. 45, no. 2 (2013), 205.

⁶⁶ Onbekend, ‘De hulde aan het Indische leger’, *De Katholieke Illustratie* jrg. 29, no. 13 (1895), 102.

⁶⁷ Onbekend, ‘De helden van Lombok’, *De Katholieke Illustratie* jrg. 28, no. 51 (1895), 402.

voelde, dat Nederland het roemrijke verleden waardig was.”⁶⁸

Hier werd een verwijzing gemaakt naar tijden waarin Nederland zichzelf beschouwde als wereldmacht en het succes van Vetter in Lombok deed de Nederlanders weer voelen dat het dit verleden waardig was. Vetter en Lombok begonnen daarmee overduidelijk deel uit te maken van het *grand narrative* waarover Frijhoff het had en daarmee van de nationale verbeelding.

In de commerciële cultuur kwam de naam van Vetter in deze tijd ook veelvuldig voorbij. Zo waren er net als bij Van Swieten sigaren van het merk “generaal Vetter” te vinden, maar ditmaal bleven de advertenties erover ook ruim na de Lombok-oorlog nog voorbij komen, zoals in een reclame uit 1907.⁶⁹ Niet alleen zijn naam, maar ook zijn beeltenis werd echter gebruikt bij het verkopen van producten, zoals blijkt uit een actie van de Arnhemse delicatessenzaak J. A. Hilhorst uit 1895: “Met portret van generaal Vetter. Overheerlijk gebak.”, luidt de advertentie.⁷⁰ En een boterwinkel uit Rotterdam bood aan iedere koper van een bond boter een “generaal Vetter’s bouquet” aan, “ter ere van den gelukkige aankomst van den held van Lombok”.⁷¹ Ook de Witte Bazar uit Arnhem verwees in een advertentie naar de destijds net teruggekeerde oorlogsheld:

“Duizende bommen en granaten! en de onvolprezen moed onzer soldaten, en generaal Vetter’s goed beleid, bezorgden ons de overwinning op Lombok. Doch het magazijn ‘De Witte Bazar’ [...] heeft al die drukte niet nodig om de overwinning op zijne concurrenten te behalen.”⁷²

Met de oorlog, met Nederlands-Indië of met generaals hadden bovenstaande producten weinig te maken, maar toch werd de naam van de generaal eraan verbonden. Dit laat zien dat in ieder geval rond de terugkomst van Vetter zijn naam en beeltenis onderdeel waren van het nationaal bewustzijn; iedereen wist wie hij was en zijn naam verbinden aan je producten zorgde waarschijnlijk voor meer verkoop. Hierover schrijft Petterson het volgende:

“De etalages, en overigens ook tal van producten met daarop portretten, bevestigden en versterkten het belang van centrale figuren in de verpersoonlijking van het populaire nationale verhaal.”⁷³

Dat de naam van Vetter veelvuldig voorbij kwam in dit soort advertenties en daarmee in de winkelstraten laat zien dat hij in deze tijd zo’n centrale figuur in de nationale verbeelding was.

⁶⁸ Onbekend, ‘De helden van Lombok’, 402.

⁶⁹ H. van der Linde, ‘Sigaren en tabak’, *Goedkoope Vlaardingsche Courant* (02-02-1907).

⁷⁰ J. A. Hilhorst, ‘Lombok-cake’, *Arnhemsche Courant* (29-05-1895).

⁷¹ Van Bom, ‘Luit-generaal J. A. Vetter’, *Rotterdamsch Nieuwsblad* (01-06-1895).

⁷² Witte Bazar, ‘Duizende bommen en granaten!’, *Arnhemsche Courant* (18-05-1895)

⁷³ Petterson, ‘Eigenwijs vaderland’, 234.

Bovendien verschijnt in deze periode nog iets interessants op de markt: een Lombok-spel. Drieënhuizen betoogt dat veel spelletjes uit de negentiende eeuw zowel een expliciet als impliciet morele en opvoedkundige boodschap hadden en niet alleen dienden om kinderen en meespelende volwassenen te plezieren, maar ook om hen te onderwijzen en te doordringen van nationale en westerse prestaties en geschiedenissen.⁷⁴ Het Lombok-spel dat in 1896 uitkwam past uitstekend binnen deze traditie als een manier om het nationale succes dat had plaatsgevonden op een informele manier te huiskamer binnen te brengen. Dat ook Vetter's beeltenis een plaats had in het spel blijkt uit een advertentie ervoor in *Het Nieuws van den Dag*: "Een gezellig winteravondspel, met portretten van Kapt. Lindgreen, Generaal Vetter en de Raad van Indië."⁷⁵ Bovendien kan het spelen van een spel als dit worden gezien als een vorm van performativiteit: door het gezamenlijk te spelen werden de herinneringen aan de oorlog en de zege opgevoerd in de huiskamers, en werden de gecreëerde beelden en identiteiten overgedragen en werkelijkheid.

Tot slot was er vanaf 1895 in het Nederlandsch Panopticum - een wassenbeeldenmuseum in Amsterdam - een voorstelling getiteld de 'Lombok-groep'. Deze beeldengroep beeldde generaal Vetter samen met zijn staf uit, op het moment dat de radja van Lombok als krijgsgevangene overgeleverd werd. Petterson stelt dat deze beeldengroep voortbouwde op de bestaande euforie rondom de oorlog en de gebeurtenissen in het verre Indië aanschouwelijk maakte voor het grote publiek.⁷⁶ De voorstelling was bovendien voor dit grote publiek toegankelijk, daar de entree vijftig cent was, wat destijds weliswaar een aanzienlijk maar geen onoverkomelijk bedrag was.

Hoewel de generaal in vergelijking met eerdere opperbevelhebbers aanwezig was in de commerciële cultuur en ook in De Katholieke Illustratie een aantal keer werd genoemd, komt zijn naam in de vele liedjes die over Lombok geschreven zijn amper voor. Slechts één keer wordt hij met naam genoemd, in het lied 'Op naar Atjeh!':

Dus Vetter voert de troepen aan, Roei uit dat laag gespuis! Soldaten wilt thans strijden gaan, En dat het eerekruis,	Moog siere uwe heldenborst, Tot roem van 't rood, wit, blauw, Tot schand van hem die 't wagen dorst Te twijfelen aan uw trouw. ⁷⁷
---	---

Dit lied is waarschijnlijk geschreven toen Vetter na de Lombok-oorlog naar Atjeh werd gestuurd om zijn succes ook daar te herhalen. Wederom werd naar hem verwezen als een held op wiens borst het erekruis 'moog siere'. Deze terminologie kwam vaak voor als het om Vetter gaat, wat

⁷⁴ Drieënhuizen, 'Het spel van Teuku Umar', 31.

⁷⁵ Johan C. M van Mastrigt, 'Lombok-spel', *Het Nieuws van den Dag: Kleine Courant* (03-02-1896).

⁷⁶ Petterson, 'Eigentijds vaderland', 250.

⁷⁷ Paasman, 'Kleine bloemlezing van Atjeh-liederen', 182-183.

wel aangeeft dat hij in deze tijd zeker beschouwd werd als een centraal figuur in het nationale verhaal en onderdeel uitmaakte van de nationale verbeelding.

2.3 Roem en ontnuchtering

Tijdens Vetter's periode in Atjeh kregen de Nederlanders te maken met Teuku Umar, die hen in hun ogen verraadde. Na jaren aan de kant van de Nederlanders te hebben gestreden, liep deze in 1896 terug over naar de Atjehers. Volgens Neerlandicus Peter Zonneveld riep dit in het vaderland hevige emoties op en leidde het ertoe dat er in brede kring bereidheid ontstond om krachtig en zonder geweld te schuwen door te tasten.⁷⁸ Generaal Vetter keerde echter al binnen twee jaar weer terug naar Nederland en werd opgevolgd door Jo van Heutsz, die meteen werd benoemd tot de nieuwe gouverneur van Atjeh. Hij koos in tegenstelling tot zijn voorganger voor een meer berekende en precieze aanpak en dit leidde al snel tot succes.

Dit leidde overigens nog niet meteen tot veel aandacht voor Van Heutsz in Nederland, tenminste niet in de hier onderzochte bronnen. Pas rond 1903 duikt zijn naam voor het eerst op, in een 'Loflied op generaal Van Heutsz':

Laat ons dus tevreden wezen	Wat geen generaal noch dee'.
Dat er uit ons kleine land	[...] Wat kan mij dat kletsen schelen
Toch een held is voortgekomen	Overwinnen is mijn doel.
Die geen held is uit de krant;	Zo heeft eens van Heutsz gesproken
Die de wil van onze natie	En zoo heeft ie ook gedaan;
Deed gevoelen op Atjeh	Atjeh is er door gewonnen,
Die in korten tijd iets lapte	Holland is er baas voortaan. ⁷⁹

Net als Vetter werd ook deze generaal gezien als een held, één die bovendien de wil van de natie uitvoerde in Atjeh. Het is dankzij zijn daden dat Atjeh veroverd is en daarom diende hij geëerd te worden. Duidelijk is dat deze prestatie een gevoel van nationale trots diende te laten oplaaien en dat we tevreden moesten zijn dat er zo'n held uit het kleine Nederland kwam. Des te opvallender is het dat deze liedtekst voorkwam in een boek dat verder niets met de oorlogen te maken had. Zo staan er ook liedjes in over de nieuwe drankwet en over Sinterklaas. Dat een tekst als deze zich hier tussen bevond toont dat de Atjeh-oorlog inmiddels deel was geworden van het dagelijkse leven en van de nationale verbeelding.

⁷⁸ Peter Zonneveld, 'Inleiding', in *Atjeh: de verbeelding van een koloniale oorlog*, bewerkt door Liesbeth Dolk (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2001), 18.

⁷⁹ J. H. Speenhoff, *Liedjes, wijzen en prentjes* (Rotterdam: Brusse, c. 1903), 65-66.

In De Katholieke Illustratie werd een jaar later een portret geplaatst ter ere van de benoeming van Van Heutsz tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Hierin stond een vergelijkbaar iets als in bovenstaand loflied, namelijk dat hij iets had klaargespeeld wat nog niemand was gelukt:

“Tot de komst van Van Heutsz in 1898 heeft men een kwarteeuw lang allerlei stelsels beproefd en weer verlaten, toegepast en weer prijsgegeven. [...] Hij bezigde het door hem geschetste stelsel, bracht de krijgsbedrijven tot een gelukkig einde en wist ook als burgerlijk bestuurder met vastheid, beslistheid en tact op te treden.”⁸⁰

Ook hier werd hij neergezet als één van de beslissende factoren in de overwinning: hij had in de jaren ervoor de te volgen militaire tactiek bepaald en trad bovendien op met ‘vastheid, beslistheid en tact’. Niet voor niets werd in hetzelfde artikel naar hem verwezen als ‘de pacificator van Atjeh’, oftewel degene die vrede had gebracht in Atjeh.

Toen de generaal in datzelfde jaar terugkeerde op Nederlandse bodem werd hij dan ook hartelijk welkom geheten in het hele land. In een artikel in *De Tijd* werd gesteld dat overal overweldigend de vreugdekreet ‘hulde aan den held van Atjeh’ klonk, bijvoorbeeld tijdens een stop in Breda: “Het perron was geheel gevuld met menschen en ook op het stationsplein zag het zwart van het volk.”⁸¹ En net als bij Vetter speelden winkels in op de huldiging door de naam van Van Heutsz te gebruiken in advertenties, zoals ook deze fotowinkel deed:

“De komst van generaal van Heutsz zal eene bladzijde vormen in onze vaderlandsche geschiedenis. De journalist schrijft die bladzijde. De fotograaf (amateur- en vak- zal deze illustreren.”⁸²

De Atjeh-oorlog en generaal Van Heutsz zouden volgens deze advertentie een bladzijde gaan vormen in de vaderlandse geschiedenis. Ze gingen daarmee deel uitmaken van het eerder genoemde grand narrative van de natie en van de Nederlandse nationale verbeelding in deze tijd.

Verder blijkt dat in tenminste één stad meerdere winkeliers probeerden op te vallen door de Van Heutsz-mania in hun etalage te verwerken:

“Evenals verschillende winkeliers had ook de firma Perry in de Hoogstraat een toepasselijke versiering in zijn uitstalkast aangebracht als hulde aan generaal Van Heutsz. Tusschen groen en palmen is geplaatst het portret van den generaal, waarbij neergelegd is

⁸⁰ Onbekend, ‘Luit.-generaal J. B. van Heutsz, benoemd gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië’, *De Katholieke Illustratie* jrg. 38, no. 33 (1904), 257.

⁸¹ Onbekend, ‘Generaal van Heutsz’, *De Tijd: Godsdiens- en staatkundig Dagblad* (10-07-1904).

⁸² Ivens & Co., ‘Betreffende komst van generaal Van Heutsz’, *De Nieuwe Courant* (10-07-1904).

het grootkruis van de militaire Willemsorde.”⁸³

Deze advertenties en artikelen in kranten laten zien dat de intocht van Van Heutsz als een belangrijke gebeurtenis werd gezien door de bevolking. De kans lijkt bovendien groot dat dit soort dingen in meerdere steden voorkwamen, aangezien hij door het hele land op vergelijkbare wijze werd onthaald. Dit laat nog maar eens zien dat Van Heutsz op dat moment een centrale figuur was binnen het nationale verhaal en dat zijn naam en beeltenis gebruikt werden om mensen naar de winkelstraten te lokken en de winkels in te krijgen.

Duidelijk is dat zijn terugkomst het land voor even in vervoering bracht en verbond onder de noemer van de successen in Atjeh, net als na de Lombok-oorlog gebeurde. In tegenstelling tot bij Vetter hielden de verwijzingen naar Van Heutsz echter al snel op, omdat er steeds meer nieuws naar buiten kwam over geweldsontsporingen door militairen in Nederlands-Indië. Bossenbroek stelt dat Van Heutsz het zwaar te verduren kreeg:

“Hij had de Atjeh-oorlog toch al in 1903 gewonnen verklaard? Tegen welke tegenstander vocht het Indische leger dan nog steeds in Atjeh? Hoe verklaarde hij al die slachtoffers, vanwaar die terreur, waarom die vermoorde vrouwen en kinderen?”⁸⁴

De periode van nationale ontzuivering waarover Bossenbroek schrijft begon dan ook vrijwel meteen na de hiervoor vermelde intocht en leidde ertoe dat hij amper nog voorkwam in het hier gebruikte bronmateriaal. Van Heutsz’ kwam zeker nog hier en daar naar boven, stelt Zonneveld, maar de eerdere lofuitingen maakten plaats voor kritiek.⁸⁵ De euforie keerde overigens later weer terug, maar dit was pas na zijn dood in 1924.

De rol van de bevelhebbers van het KNIL in de nationale verbeelding blijkt in deze periode sterk tijdgebonden te zijn geweest. In het eerste gedeelte van de Atjeh-oorlog werden de verrichtingen in de Indische archipel gekenmerkt door teleurstellingen en dat was van invloed op hoe de generaals gezien werden. De bevelhebbers speelden in deze periode nauwelijks een rol in het nationale verhaal. Van Swieten is hier een uitstekend voorbeeld van: waar hij voorafgaand aan de tweede expeditie naar Atjeh nog werd bewierookt, droogde het aantal vermeldingen over hem in het bronmateriaal van dit onderzoek snel op nadat deze mislukte. Met de overwinning in de Lombok-oorlog in 1894 keerde het tij, in Nederland smachtte men naar overwinning en generaal Vetter bezorgde die. Dit nieuws werd met gejuich ontvangen en eindelijk was er weer eens iets om trots op te zijn met betrekking tot Indië. Dat was te merken ook, want met name in de

⁸³ Onbekend, ‘Generaal van Heutsz in Den Haag’, *Het Vaderland* (13-07-1904).

⁸⁴ Bossenbroek, ‘Geweld als therapie’, 20.

⁸⁵ Peter Zonneveld, ‘De Van Heutsz-mythe: “Ni cet excès d’honneur, ni cette indignité”’, in *Atjeh: de verbeelding van een koloniale oorlog*, bewerkt door Liesbeth Dolk (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2001), 144.

commerciële cultuur werd zijn beeltenis veel gebruikt en hij werd dan ook zeker een centrale figuur binnen de nationale verbeelding. Het valt bovendien op dat de generaals vooral in de commerciële cultuur een belangrijke rol speelden in tijden van euforie; in liedteksten speelden zij nauwelijks een rol en ook in het geïllustreerde tijdschrift hier behandeld kwamen zij niet extreem vaak voor. Na Vetter kreeg ook Van Heutsz korte tijd veel lof toegezwaaid. Hij werd, wellicht zelfs meer dan zijn voorganger, onthaald als nationale held, werd bezongen en zijn gezicht en naam prijken op producten en in etalages. Dit enthousiasme was echter van korte, want nadat duidelijk was geworden hoe veel geweld er werd gebruikt tijdens de koloniale expansie, was de rol van Van Heutsz in het nationale verhaal tijdelijk uitgespeeld. In tijden van succes speelden de bevelhebbers van het KNIL dus een prominente rol in de nationale verbeelding en waren zij belangrijke vertegenwoordigers van de imperiale oorlogen in Nederland. Hun portretten konden gemakkelijk worden gebruikt om de overwinningen een gezicht te geven en dat gebeurde dan ook. Nederlagen of schandalen konden hun belangrijke rol echter ook snel doen verdwijnen, waarna zij vooral met kritiek in plaats van lof te maken kregen. Al met al waren de generaals zeker belangrijk in de nationale verbeelding van de imperiale oorlogen, met name wanneer zij zorgden voor overwinningen en verdere expansie.

3. De dappere soldaat

De verschillende generaals die in Atjeh en Lombok het gezag voerden, speelden dus een aanzienlijke rol in de nationale verbeelding van de imperiale oorlogen. Maar naast dit handjevol hooggeplaatste militairen, gingen uiteraard ook veel gewone soldaten naar Nederlands-Indië om mee te strijden. Velen van hen lieten het leven, nog meer raakten gewond tijdens een van de expedities. Zo sneuvelden er tijdens de eerste Lombok-expeditie honderden militairen, wat de aanleiding vormde voor een felle Nederlandse reactie.⁸⁶ In dit hoofdstuk wordt daarom de vraag behandeld hoe de gewone soldaten uit het KNIL onderdeel uitmaakten van de nationale verbeelding ten tijde van de Atjeh- en Lombok-oorlog.

Omdat de rol van deze soldaten in de nationale verbeelding nogal verschilt per bron, wordt dit hoofdstuk op basis daarvan ingedeeld. Er wordt dus eerst gekeken naar hun rol in de commerciële cultuur, vervolgens naar die in liedteksten en uiteindelijk wordt ook De Katholieke Illustratie onder de loep genomen. Daarbij wordt vooral gekeken naar de woorden die gebruikt werden om deze militairen te beschrijven.

3.1 De militair als reclamemiddel

Bij het doorspitten van de advertentiepagina's valt al snel op dat gewone soldaten weinig frequent werden gebruikt om producten aan te prijzen. Daar waar de generaals hier prominent aanwezig waren, is dat bij de andere militairen minder het geval. Ook in de winkelstraat lijken zij nauwelijks een rol te hebben gespeeld. Hierbij moet wel de kanttekening worden gemaakt dat het ook kan zijn dat de kranten hier simpelweg niet over berichtten, maar ook dat duidt op een kleinere rol voor de soldaten. Een verklaring hiervoor kan wellicht gevonden worden in wat de Nederlandse cultuurhistoricus Jan Hein Furnée omschrijft als 'portrettomanie', iets waar in 1874 al over werd geschreven door een Haagse correspondent: "Wij verkeren hier ter stede in een soort van portrettomanie."⁸⁷ In winkelstraten en op andere plekken doken de gezichten op van de mensen die het nieuws domineerden, oftewel de centrale figuren, zoals de Oranjes en politici, maar dus ook de generaals, die passanten herinnerden aan belangrijke episodes of gebeurtenissen.

Furnée betoogt dat de moderne fascinatie voor beroemde en beruchte personen commercieel werd uitgebaat en gevoed in de vorm van objecten die het heden in de toekomst als

⁸⁶ Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat*, 205.

⁸⁷ Jan Hein Furnée, 'Winkelatalages als moderne massamedia: visuele culturen en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1880', *Negentiende Eeuw* v. 27, no. 2 (2003).

materiële herinnering konden blijven koesteren; een soort souvenirs dus.⁸⁸ Met betrekking tot Indië lijkt dit niet al te vaak voor te zijn gekomen, al kan het Lombok-spel zeker in deze categorie geplaatst worden. En hoewel bijvoorbeeld de Lombok-cakes niet houdbaar zijn, kunnen ze wel gezien worden als een poging om winst te halen uit de fascinatie voor een beroemd persoon.

Aan de gewone soldaat was het echter lastiger een gezicht te geven, wat kan verklaren waarom zij in de commerciële cultuur weinig voorkwamen. Wel waren er gedurende de Atjeh-oorlog enkele inzamelingsacties voor soldaten. Een voorbeeld hiervan was te vinden in een advertentie voor een toneelstuk in Zutphen, waarin stond: “Ten voordeele der gewonde militairen bij de tweede expeditie naar Atchin.”⁸⁹ En in 1874 stond in het *Algemeen Handelsblad* een boodschap van dezelfde strekking, ditmaal voor een Atchin-concert:

“Wij vertrouwen, dat het Amsterdamsch publiek krachtig deze poging zal steunen, om hulp te verlenen aan de velen, die voor ‘s lands eer en belang op Sumatra gewond en verminkt zijn.”⁹⁰

Deze advertentie laat zien dat wat de soldaten deden in Atjeh gezien werd als iets van nationaal belang en dat de producenten van dit concert hoopten dat veel mensen solidair waren aan deze soldaten, die ten slotte hun leven in de waagschaal hadden gesteld voor het landsbelang.

Buitenom dit komen er via Delpher eigenlijk niet veel advertenties naar boven waarin de soldaten een rol speelden. In de in hoofdstuk 2 genoemde advertentie van de Witte Bazar werd naast generaal Vetter ook de ‘onvolprezen moed onzer soldaten’ geroemd, wat aangeeft dat ook hun rol wel degelijk van belang werd geacht. In 1879 verschijnt de volgende reclame van Apollinaris Company, een bedrijf dat mineraalwater verkoopt:

“Heeft in den loop van jaren eene universeele gunst verworven en is van eminente autoriteiten in Europa, de Verenigde Staten en Oost-Indiën gerecommandeerd als verkieslijk boven alle andere dergelijke mineraal-wateren. Het wordt geregeld aan de troepen te Atchin geleverd.”⁹¹

Interessant aan deze advertentie is de laatste zin, waarmee werd aangegeven dat dit mineraalwater een goede keuze was omdat het ook aan de troepen in Atjeh wordt geleverd.

Een ietwat bekender voorbeeld is dat van chocoladefabrikant Kwatta. Volgens de website Erfgoed.breda.nl ging dit chocolademark vanaf 1907 verpakte chocoladerepen verkopen die

⁸⁸ Furnée, ‘Winketalages als moderne massamedia’, 76.

⁸⁹ Onbekend, ‘Wie is ‘t?’, *Zutphense Courant* (25-01-1874).

⁹⁰ Onbekend, ‘Atchin-concert’, *Algemeen Handelsblad* (11-04-1874).

⁹¹ Apollinaris Company, ‘Apollinaris natuurlijk mineraal-water’, *Algemeen Handelsblad* (23-07-1879).

vanwege de grote afname door het leger ‘manoeuvrerepen’ werden genoemd.⁹² Uit een zoektocht op Delpher blijkt echter dat deze naam al vanaf 1889 werd gebruikt om de chocolade aan te prijzen, bijvoorbeeld in een advertentie in het *Rotterdamsch Dagblad* waarin ontbijt-chocolade deze benaming krijgt.⁹³ Enkele jaren later startte het bedrijf een spaaractie gericht op deze militaire link en konden mensen ‘Kwatta-soldaatjes’ sparen, iets wat in 1912 voor het eerst werd genoemd in een advertentie in de *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*: “Tegen scherp concurrerende prijzen, o.a. Kwatta’s manoeuvre met soldaatjes.”⁹⁴ Dit waren een soort zegeltjes waarmee je kon sparen voor producten en later, buiten de kaders van dit onderzoek, voor tinnen kwattasoldaatjes. Kwatta gebruikte het feit dat zij leverden aan het Nederlandse leger en het KNIL dus als marketingstrategie, iets wat aangeeft dat deze militairen zeker een rol speelden in het collectief geheugen in Nederland.

In de commerciële cultuur speelde de gewone soldaat dus een relatief kleine rol in de periode van dit onderzoek. De reden hiervoor moet waarschijnlijk worden gezocht in het feit dat het gemakkelijker was de beeltenis en naam van een beroemde generaal te gebruiken dan het abstracte beeld van een soldaat die overzees meestreed.

3.2 Soldaten in volksliedjes

Waar de soldaten in de commerciële cultuur enigszins op de achtergrond blijven, kwamen ze in de vele volksliedjes die in de periode 1873-1913 geschreven zijn veelvuldig voor. Dat begint eigenlijk al meteen bij aanvang van de Atjeh-oorlog, toen er veel liederen verschenen om rekruten te werven of om gezongen te worden bij het afscheid van de troepen. Het ‘Kolonialen lied’ is een voorbeeld van dit laatste:

Komt mannen blij te moe,	Trok moedig met elkaar
Wij gaan naar Atchin toe.	Naar ‘t overmoedig Atchin roovertal,
En Neerlands heldenschaar,	Beschermd door vesting, schans en wal. ⁹⁵

De soldaten die bereid waren naar Atjeh te gaan werden in dit lied beschreven als ‘Neerlands heldenschaar’. Net als bij de generaals kwam ook bij de soldaten de term held erg vaak voorbij in liedteksten waarin zij figureerden. Verder wordt in dit lied beschreven dat zij streden voor het vaderland. De militairen werden dus echt gezien als nationale helden die bereid om vrijwillig

⁹² Gemeente Breda, ‘Kwatta’, Erfgoed.breda.nl

⁹³ Onbekend, ‘Kwatta’s ontbijt-chocolade’, *Rotterdamsch Nieuwsblad* (05-08-1889).

⁹⁴ J. Cohen, ‘Meikersen’, *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (10-07-1912).

⁹⁵ Paasman, ‘Kleine bloemlezing van Atjeh-liederen’, 167-168.

hun leven op het spel te zitten voor het nationaal belang.⁹⁶

Bovendien figureerden de soldaten vaak in de titel van de liederen, zoals hierboven onder de naam ‘koloniale’. Ook in het lied ‘De koloniaal’ uit 1894 gebeurde dit:

Met zulke jongens lauw’ren te behalen,	Waar d’Atchinees ons Holland tarten zou.
Gelukkig hij, die meê gaat in den strijd.	Voorwaarts te gaan waar kris en klewang dreigen,
Dat zij ons doel: er ferm op los te trekken	Een voorbeeld zijn van Moed, Beleid en Trouw. ⁹⁷

Het is ruim twintig jaar later en er werden andere termen gebruikt, maar de boodschap in dit lied was gelijk. De mannen of jongens die naar Indië gingen, werden gezien als voorbeelden van ‘moed, beleid en trouw’. Net als de term held kwam ook veel naar voren hoe moedig deze soldaten waren, en ook in dit lied werd gesteld dat zij hun leven wilden offeren voor de eer van ‘ons Vaderland’. In die zin fungeerden deze liederen als wervingslied voor nieuwe soldaten, maar tegelijkertijd tonen ze ook dat de soldaten een rol van betekenis speelden in de nationale verbeelding. Er werd gevochten in het landsbelang en daar verdienden deze soldaten alle lof voor.

Dit kwam ook duidelijk naar voren in liederen met als thema oorlogsslachtoffers. Een voorbeeld daarvan was het lied ‘In die verre oost’, waarvan niet bekend is uit welk jaar het afkomstig was:

Maar toen die zelfde schildwacht nu,	Wie was die brave dappere borst,
Moest worden afgelost,	Met eer roemt men zijn naam.
Vonden zij door klewang woest verminkt,	Gestorven op het veld van eer,
Zijn bloedig lijk op post.	Voor zijn dierbaar vaderland. ⁹⁸

In dit lied staat de hoofdpersoon voor een belangrijke keuze toen hij een groep Atjehers langs zijn post zag sluipen: de andere soldaten waarschuwen en zelf ontdekt worden of stil blijven en de rest van het garnizoen in gevaar brengen. Dapper als hij is, koos de militair voor het eerste en hiermee offerde hij zijn leven om dat van de anderen te redden. De militair werd omschreven als dapper, wederom een term die vaak voorkomt in deze liederen. Het lijkt erop dat het offeren van je leven werd beschouwd als één van de meest moedige en dappere dingen die je kon doen en dat de militairen bereid waren dit risico te nemen, werd dan ook vaak en met veel respect bezongen.

De soldaten in Indië kwamen echter niet alleen voor in liederen die specifiek gingen over de oorlog. Dit blijkt wel uit een lied genaamd ‘Drinklied of laat ons vroolijk zijn’, waarin het in

⁹⁶ Stolwijk, *Atjeh*, 63.

⁹⁷ Paasman, ‘Kleine bloemlezing van Atjeh-liederen’, 167.

⁹⁸ Ibid., 19

de laatste strofe ineens over Atjeh ging:

En laat ons ferme jongens zijn;	Zien wij hoe men daar strijd,
Hier op oud Hollandsch grond,	Dan zij onz' broeders van daar ginds,
Slaan wij een blik naar Atchin heen,	Een gulle dronk gewijd. ⁹⁹

Het is veelzeggend dat de 'gewone soldaat' zelfs in een drinklied dat verder niets te maken had met de imperiale oorlogen naar voren kwam. Het toont nog maar eens dat ook deze militairen een prominente rol hadden in het nationale bewustzijn in het Nederland van toen, en als dat bij sommige mensen niet het geval was, deed de performatieve handeling van het zingen van dit lied hen in ieder geval even aan de soldaten denken.

Ook de Lombok-oorlog was aan het einde van de negentiende eeuw een geliefd onderwerp bij liedschrijvers. Zo verscheen er in 1894 een bundel getiteld 'Vier Lombok-liedjes om door het volk te worden gezongen tot hulde aan ons Indisch leger bij de overwinning op Lombok'. Dit militaire succes werd zoals in hoofdstuk 2 besproken met veel enthousiasme ontvangen. In het lied 'De oorlogsbuit' werd het succes in Indië zelfs vergeleken met het beroemde verhaal van Piet Hein en de zilvervloot, een episode uit de Gouden Eeuw die destijds, maar ook nu nog, een belangrijk onderdeel was van het collectief geheugen en de nationale verbeelding. Het was en is één van die verhalen uit het *grand narrative* van de Nederlandse natiestaat:

Wat was de vreugd in Holland groot,	Op Lombok ging het thans ook zoo,
Wat keek Philips benepen,	Daar mochten onze dapp're knapen
Toen eens Piet Hein de Zilv'ren vloot	Hun spekszak, ransel en chakot
Ons zeegat in mocht slepen;	Met goud en zilver vol gaan rapen. ¹⁰⁰

Dat de Lombok-oorlog en de dappere knapen die erin meevochten hiermee in één adem werden genoemd, geeft het belang aan dat de schrijver J. van der Roest en waarschijnlijk ook een groot deel van de Nederlandse bevolking destijds toekende aan dit militaire succes. Het werd meteen al gezien als een belangrijke episode in de vaderlandse geschiedenis. Opvallend is bovendien dat de naam van Vetter in deze bundel geen enkele keer voorkwam, terwijl de gewone soldaat een prominente rol speelde. Ook in dit lied werden zij weer omschreven als dapper, een term die samen met 'moedig' tekenend lijkt te zijn voor hoe de soldaten destijds gezien werden.

In deze paragraaf is slechts een zeer klein aantal van de vele liedjes die te vinden zijn

⁹⁹ Onbekend, *De dochter van de weduwwrouw* (Amsterdam: F. W. Vislaake, 1880), 8.

¹⁰⁰ J. van der Roest, *Vier Lombok-liedjes om door het volk te worden gezongen tot hulde aan ons Indisch leger bij de overwinning op Lombok* (Culemborg: Blom & Olivierse, 1894), 4.

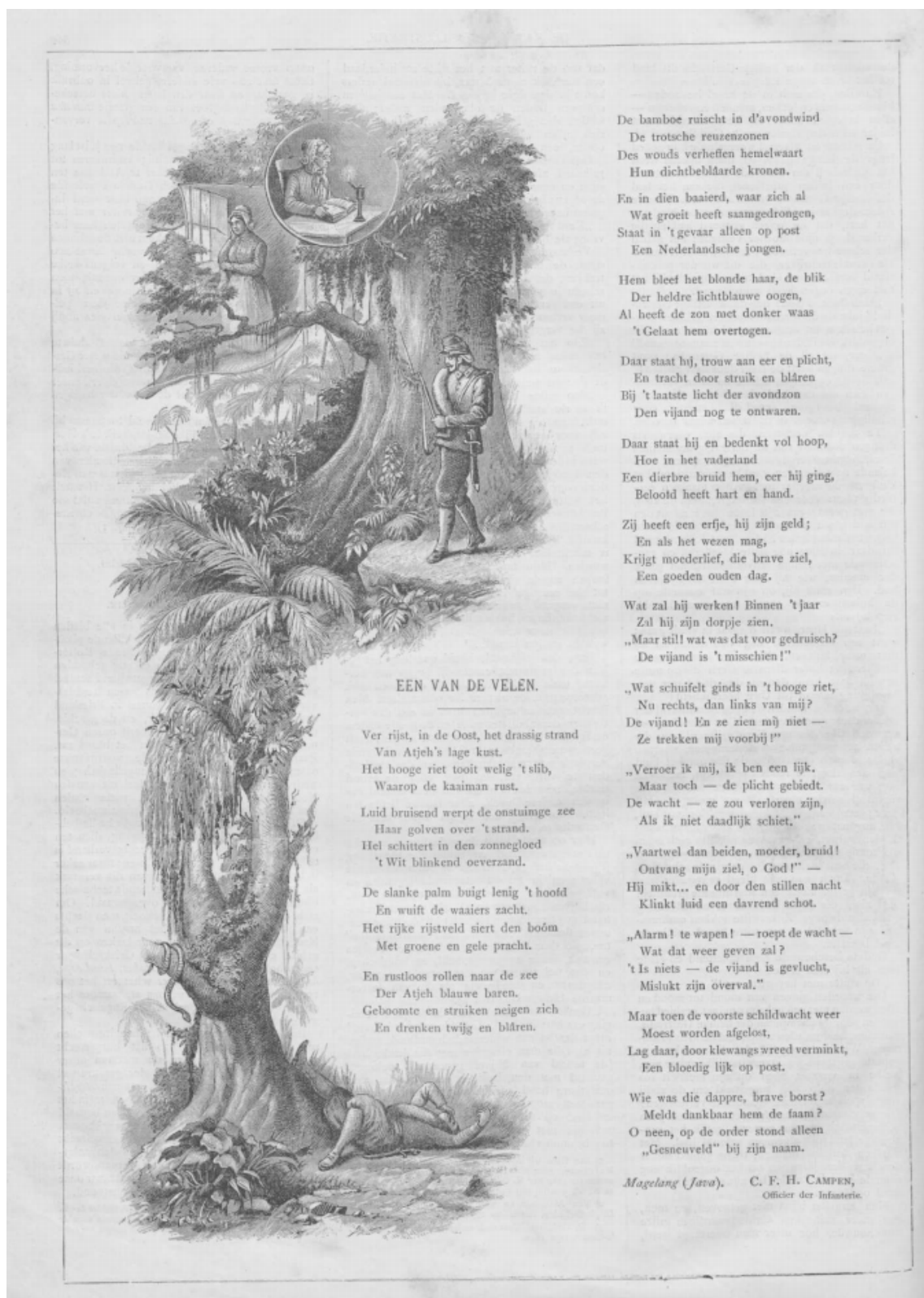
over soldaten uit de imperiale oorlogen behandeld. Om een volledig overzicht te geven, zijn het er simpelweg te veel, wat ook weer aangeeft hoe belangrijk deze soldaten waren in de nationale verbeelding. Het is interessant om hier terug te komen op wat Paasman betoogt over deze volksliedjes, namelijk dat zij voornamelijk werden gezongen door de lagere klassen van de samenleving, en dat zij vooral op deze wijze in aanraking kwamen met de verre kolonie.¹⁰¹ Dat de imperiale oorlogen hierin voorkwamen als belangrijk voor de natie en dat de soldaten werden beschreven als dapper, moedig en als helden, toont dat de soldaten in deze bronsoort een belangrijke rol speelden binnen de nationale verbeelding.

3.3 Militairen geïllustreerd

Wat in het vorige hoofdstuk opviel met betrekking tot opperbevelhebbers in De Katholieke Illustratie was dat er weinig illustraties bij te vinden waren, iets wat je wel zou verwachten in een geïllustreerd tijdschrift. Enkel wanneer een generaal geportretteerd werd, stond er soms een portrettekening van de desbetreffende persoon bij. Dit was iets wat gedurende deze gehele periode terugkwam in dit tijdschrift, bij artikelen over de imperiale oorlogen worden amper illustraties geplaatst.

Bovendien werden er over de Atjeh-oorlog in de eerste periode ervan vrijwel geen artikelen geschreven. In het vorige hoofdstuk werd al vermeld dat er slechts één artikel over Van Swieten verscheen en wat de gewone soldaten betreft, is de eerste duidelijke vermelding pas te vinden in 1884. Er wordt dan een gedicht geplaatst getiteld ‘Een van de velen’:

¹⁰¹ Paasman, ‘Wij gaan naar Atchin toe!’, 49.



EEN VAN DE VELEN.

Ver rijst, in de Oost, het drassig strand
Van Atjeh's lage kust.
Het hooge riet tooit welig 't slob,
Waarop de kaaiman rust.

Luid bruisend werpt de onstuimige zee
Haar golven over 't strand.
Hel schittert in den zonnegloed
't Wit blinkend oeverzand.

De slanke palm buigt lenig 't hoofd
En wuift de waaiers zacht.
Het rijke rijstveld siert den boom
Met groene en gele pracht.

En rustloos rollen naar de zee
Der Atjeh blauwe baren.
Geboomte en struiken neigen zich
En drenken twijg en blaren.

De bamboe ruischt in d'avondwind
De trotsche reuzenzonen
Des wouds verheffen hemelwaart
Hun dichtbeblarde kronen.

En in dien baaiërd, waar zich al
Wat groeit heeft saamgedrongen,
Staat in 't gevaar alleen op post
Een Nederlandsche jongen.

Hem bleef het blonde haar, de blik
Der heldre lichtblauwe oogen,
Al heeft de zon met donker waas
't Gelaat hem overtogen.

Daar staat hij, trouw aan eer en plicht,
En tracht door struik en blaren
Bij 't laatste licht der avondzon
Den vijand nog te ontwaren.

Daar staat hij en bedenkt vol hoop,
Hoe in het vaderland
Een dierbre bruid hem, eer hij ging,
Belooft heeft hart en hand.

Zij heeft een erfje, hij zijn geld;
En als het wezen mag,
Krijgt moederlief, die brave ziel,
Een goeden ouden dag.

Wat zal hij werken! Binnen 't jaar
Zal hij zijn dorpje zien.
„Maar stil! wat was dat voor gedruisch?
De vijand is 't misschien!”

„Wat schuifelt ginds in 't hooge riet,
Nu rechts, dan links van mij?
De vijand! En ze zien mij niet —
Ze trekken mij voorbij!”

„Verroer ik mij, ik ben een lijk.
Maar toch — de plicht gebiedt.
De wacht — ze zou verloren zijn,
Als ik niet daadlijk schiet.”

„Vaartwel dan beiden, moeder, bruid!
Ontvang mijn ziel, o God!” —
Hij mikt... en door den stillen nacht
Klinkt luid een daverend schot.

„Alarm! te wapen! — roept de wacht —
Wat dat weer geven zal?
't Is niets — de vijand is gevluht,
Mislukt zijn overval.”

Maar toen de voorste schildwacht weer
Moest worden afgelost,
Lag daar, door klewangs wreed verminkt,
Een bloedig lijk op post.

Wie was die dappre, brave borst?
Meldt dankbaar hem de faam?
O neen, op de order stond alleen
„Gesneuveld” bij zijn naam.

Magelang (Java). C. F. H. CAMPEN,
Officier der Infanterie.

Afb. 2: Gedicht van C. Campen met illustratie.¹⁰²

¹⁰² C. F. H. Campen, 'Een van de velen', *De Katholieke Illustratie* jrg. 18, no. 44 (1884).

Dit gedicht is vrijwel hetzelfde als het in de vorige paragraaf behandelde lied ‘In die verre oost’, waar ook een Nederlandse jongen alleen op post staat en sneuvelt. Het toont wederom aan hoe de soldaten werden gezien: als trouw aan eer en plicht en als bereid om hun leven te offeren in het landsbelang. Bovendien stond bij deze tekst een illustratie, één van de weinige bij artikelen over Atjeh of Lombok. De militair stond afgebeeld terwijl hij door de jungle liep en droomde over zijn vrouw en moeder, die beiden thuis op hem wachtten. Dat militairen vrienden en familie thuis achterlieten om mee te strijden kwam ook in liedteksten al veel naar voren, en werd ook hier nog eens benadrukt. Over de soldaat zelf was de schrijver erg positief, maar de titel ‘Een van de velen’ verraadde toch enige kritiek op het feit dat zoveel mannen overzees werden gezonden om daar te sterven. Bovendien werd in de laatste strofe gesteld dat de militair ondanks zijn dappere daad, geen faam zou ontvangen voor zijn offer. De militair werd hier nog steeds als heldhaftig omschreven, maar de oorlog zelf werd op subtiële wijze minder positief belicht.

Ongeveer vijf jaar later verscheen er wederom een gedicht in *De Katholieke Illustratie*, ditmaal niet vergezeld door een illustratie. Het artikel, getiteld ‘Onze “minderen”’, belicht echter de kant van het thuisfront. Ditmaal leest de moeder van een soldaat een telegram waarin het volgende staat:

De zege bleef kapitein Verdam	‘t is zijn kapitein”, krijgt de oude ziel,
Gesneuveld slechts een zestal mindren	“God! zoo hij onder het zestal viel!” ¹⁰³
““k Heb ginds den laatste van mijn kindren.	

Opnieuw voerde hetzelfde thema de boventoon, namelijk dat er veel ‘mindren’ sneuvelde in Atjeh terwijl er amper successen werden behaald. De soldaten werden bovendien niet enkel gezien als plichtsgetrouwe militairen, maar ook als familieleden of vrienden van mensen thuis. Meer dan de generaals stonden deze soldaten symbool voor de mensen thuis en op het feit dat zij hun leven offerden voor vrijwel niets kwam dan ook kritiek.

Niet veel later was daar dan eindelijk succes, in de vorm van de Lombok-oorlog. Maar ook hierover berichtte *De Katholieke Illustratie* niet met grote regelmaat. Wel verscheen er in 1894 een artikel getiteld ‘Pastoor Voogel’, waarin het volgende te lezen viel:

“Met ware heldenmoed en doodsverachting vervulde hij te midden van den dichtsten kogelregen zijn taak [...]. Streden onze moedige soldaten voor koningin en vaderland, pastoor Voogel staalde hen door hen te wijzen op het Hemelsche Vaderland, dat zij zouden beërven, indien ze hier hun plicht deden als krijgsman en als Christen.”¹⁰⁴

¹⁰³ J. R. van der Lans, ‘Onze “minderen”’, *De Katholieke Illustratie* jrg. 23, no. 10 (1889), 79.

¹⁰⁴ Onbekend, ‘Pastoor Voogel’, *De Katholieke Illustratie* jrg. 28, no. 37 (1894), 295.

Ook hier werd weer kort gewezen op de heldenmoed van de soldaten en op het feit dat wat zij deden in het belang van de natie was, maar de nadruk lag voornamelijk op Voogel, die eveneens zijn leven in de waagschaal stelde in een poging de soldaten op het juiste pad te houden en hen te herinneren aan hun plicht als christen.

Ten slotte was er ook in het al eerder aangehaalde artikel ‘De helden van Lombok’ aandacht voor de ‘wonderen van dapperheid door onze moedige soldaten verricht’. Ieders rol was van belang, volgens dit artikel:

“Met algemeene voldoening werden dan ook de onderscheidingen begroet door H. M de Koninging aan de dapperen van Lombok toegekend, van generaal Vetter af tot den minste fuselier toe. Allen hadden hun plicht gedaan, allen gedeeld in de gevaren, het was billijk, dat zij nu ook deelden in den roem en de eer.”¹⁰⁵

Wederom komen hierin dezelfde thema's naar voren: dapperheid en plichtsgetrouwheid. Bovendien deelde iedereen die mee had gestreden in de eer volgens dit artikel; de gewone soldaten net zo veel als de bevelhebber die de leiding had. Veel kwamen de soldaten niet voor in De Katholieke Illustratie, maar daar waar ze beschreven werden, was dat enkel positief en vol lof.

De rol van ‘de gewone soldaat’ in de nationale verbeelding verschilde dus nogal per bron. Binnen de commerciële cultuur was de rol van deze actoren beperkt, omdat de imperiale oorlogen veelal terugkwamen aan de hand van de bevelhebbers in plaats van de andere militairen. Via hen was het waarschijnlijk eenvoudiger om gezicht en naam te geven aan de conflicten en belangen in Indië; een beeld van een willekeurige soldaat zou toch minder bekend zijn voorgekomen bij het grote publiek dan dat van een Vetter of Van Heutsz. Uit een analyse van liedteksten uit deze periode blijkt echter dat de soldaten wel degelijk een belangrijke plaats in het nationale verhaal hadden. Hier speelden zij zelfs een centrale rol. De imperiale oorlogen werden beschreven als zijnde in het landsbelang en de soldaten die hieraan bijdroegen waren dappere, moedige helden die bereid waren hun leven te riskeren voor het vaderland. Bovendien stonden deze soldaten dicht bij de mensen thuis; velen kenden wel iemand die was uitgezonden naar de Indische archipel. In de Katholieke Illustratie kwamen de soldaten van het KNIL weer relatief weinig voor, maar de terminologie die werd gebruikt om hen te beschrijven was grotendeels gelijk aan die in de liedteksten. Wel leek er voor de Lombok-oorlog enige kritiek te zijn op het feit dat er zo veel soldaten sneuvelden terwijl er zo weinig succes werd geboekt. Al met al lijken de soldaten die meevochten in de imperiale oorlogen een belangrijke rol gespeeld te hebben in de nationale verbeelding. Zij werden beschreven en vooral bezongen als helden van de natie die de

¹⁰⁵ Onbekend, ‘De helden van Lombok’, 402.

belangen van Nederland in Indië beschermden. Ze werden vooral geroemd om hun dapperheid en vanwege het feit dat zij hun leven riskeerden voor de goede zaak en op die manier werden zij centrale figuren in het grand narrative van de Nederlandse natie.

4. De vijand in de nationale verbeelding

Naast de bevelhebbers en soldaten van het KNIL, was er uiteraard nog een derde groep actoren te vinden in het strijdgewoel: de tegenstander in deze oorlogen. In dit hoofdstuk wordt daarom gekeken naar de personen die tegenover de Nederlandse troepen kwamen te staan in Lombok en Atjeh. De vraag die hier wordt behandeld luidt dan ook als volgt: In hoeverre speelde de inheemse vijand in Nederlands-Indië een rol in de Nederlandse nationale verbeelding? Omdat net als bij de soldaten opvalt dat er een groot verschil zit in hoe regelmatig de vijand wordt verbeeld per bron, wordt ook dit hoofdstuk ingedeeld aan de hand van het type bron. Er wordt eerst gekeken naar hun rol in De Katholieke Illustratie, vervolgens naar die in de commerciële cultuur en ten slotte naar de manier waarop zij figureerden in de vele liedteksten uit deze tijd.

Om dat te doen moet echter eerst een concept worden uitgelicht dat van belang is bij het begrijpen van de rol die een tegenstander kan spelen in de nationale verbeelding, namelijk het begrip ‘othering’. De Nederlandse filosoof en antropoloog Raymond Corbey legt in zijn boek *Wildheid en Beschaving* uit dat deze term inhoudt dat het eigene als maatstaf wordt beschouwd en de ander daarom vaak als het tegenovergestelde wordt beschreven.¹⁰⁶ De ‘ander’ wordt geportretteerd als het tegenovergestelde van het ‘zelf’ om zo de eigen identiteit en positieve kenmerken te kunnen benadrukken. In het boek *Beginning postcolonialism* betoogt de Britse historicus John McLeod dat het koloniale discours van de negentiende en twintigste eeuw ertoe leidde dat de ander werd gezien als een “radically strange creature whose bizarre and eccentric nature is the cause for both curiosity and concern”.¹⁰⁷ De Britse literatuurhistoricus Carl Thompson maakt in zijn boek *Travel Writing* onderscheid tussen een zwakke en sterke variant van othering. De zwakkere vorm komt volgens hem neer op de algemene beschrijving van verschillen tussen de één en de ander. De sterkere variant refereert niet enkel aan een beschrijving van de verschillen, maar impliceert ook inferioriteit van de één ten opzichte van de ander.¹⁰⁸ Door te kijken naar hoe de inheemse vijand werd beschreven in deze tijd, wordt daarom ook duidelijk hoe de Nederlanders zichzelf bezagen. Op die manier speelde ook deze groep hun rol in de nationale verbeelding ten tijde van deze imperiale oorlogen.

4.1 Dubbel verraad

¹⁰⁶ Raymond Corbey, *Wildheid en beschaving* (Baarn: Ambo, 1989), 65.

¹⁰⁷ John McLeod, *Beginning postcolonialism* (Manchester: Manchester University Press, 2010), 52.

¹⁰⁸ Carl Thompson, *Travel Writing* (New York: Routledge, 2011).

Het was wederom stil in De Katholieke Illustratie gedurende de eerste twintig jaar van de Atjeh-oorlog, in de berichtgeving leek de vijand nauwelijks een rol te spelen. Dit kwam duidelijk naar voren in een artikel waarin de Indonesische tegenstander juist niet werd benoemd, namelijk het in hoofdstuk 2 aangehaalde portret van generaal Van Swieten. Daarin werd ook de eerste mislukte expeditie geanalyseerd, en werd gesteld dat ‘dikwijls de eerste onderneming mislukt’:

“Het is alsof zulk eene eerste onderneming eigenlijk niet ernstig gemeend, maar eene voorloopige handeling is, eene proef, [...] - men vergeet dat zulk een *avant projet* menschenlevens kost, en tonnen gouds.”¹⁰⁹

De mislukking werd hier eigenlijk geweten aan zelfoverschatting en arrogantie. Het was dan ook pas na het succes in Lombok dat de vijand sporadisch in dit tijdschrift genoemd werd. Centraal in die berichtgeving stonden twee momenten die in Nederland de geschiedenis ingingen als verraad: ‘het verraad van Lombok’ en ‘het verraad van Teuku Umar’.

Deze eerste episode is in hoofdstuk 2 al behandeld en kwam erop neer dat de Balinese radja van Lombok de Nederlanders in 1894 deed geloven dat hij zich overgaf, waarna een nachtelijke overval op het Nederlandse kamp leidde tot een honderdtal militaire doden, onder wie tweede bevelhebber generaal-majoor Van Ham, bijna driehonderd gewonden en een smadelijke aftocht.¹¹⁰ De Katholieke Illustratie schreef hierover het volgende:

“De sluwe Baliërs hadden enkel onderwerping gehuicheld, om de onzen in slaap te wiegen, en waar de dapperheid onzen krijgers spoedig den vijand zou hebben ten onder gebracht, werd nu de goede trouw en argeloosheid der bevelhebbers verschalkt door de geslepenheid van den inlanders.”¹¹¹

In bovenstaande beschrijving kwam een duidelijke wij-tegenover-zij-retoriek naar voren: de sluwe en huichelachtige Baliërs tegenover de dappere Nederlandse krijgers die van goede trouw waren geweest.

In datzelfde jaar verscheen hierover in De Katholieke Illustratie een gedicht getiteld ‘De droom van een koloniaal’, waarin de nacht van het verraad beschreven werd:

Wat woest getier rooft plotseling	Hoor ‘t antwoord op uw vragen:
Zijn ingebeelden lust?	“Verraad! verraad! verraad!”
Wat stoort zijn zoete droomen	Toen weer de zon haar stralen
En wekt hem uit de rust?	Op Insulinde schoot,

¹⁰⁹ Onbekend, ‘De generaal Van Swieten’, 242.

¹¹⁰ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 36.

¹¹¹ Onbekend, ‘De helden van Lombok’, 402.

Hij rijst en grijpt de wapnen...
Wee, dappre, 't is te laat

Bescheen ze een jeugdig krijger
In de armen van den dood.¹¹²

Wederom werd de soldaat 'dappre' genoemd, terwijl de vijand eigenlijk amper beschreven werd. Het enige duidelijke was dat verraad de reden was dat deze, en nog honderden anderen krijgers, om het leven kwamen.

Slechts twee jaar later stond verraad wederom centraal in de Nederlandse verbeelding van Indië, ditmaal betrof het Atjeh. Teuku Umar, die al jaren aan Nederlandse zijde tegen zijn landgenoten streed in ruil voor geld en wapens, keerde zich in 1896 na een laatste bevoorrading tegen het Nederlandse gezag. Volgens Bossenbroek speelde dit Van Heutsz in de kaart, omdat hij zocht naar een reden om krachtiger in te grijpen en deze hiermee kreeg.¹¹³ In De Katholieke Illustratie kwam Umar echter verrassend weinig voor, eigenlijk figureerde hij enkel in het artikel 'Gezichten op Atjeh':

“[...] maar ook hier waren wij nog niet veilig voor de trouweloosheid der Atjehers, zooals het gebeurde met Toekoe Oemar een keer te meer bewezen heeft. [...]; zo meende men hem voor onze zaak gewonnen te hebben. Docht in Maart jl. legde hij het masker af en trad - zonder dat men tot dusver precies weet, wat hem daartoe gedreven heeft - tegen onze troepen in het veld.”¹¹⁴

Ook hier valt de retoriek goed op. De vijand werd vanwege het vermeende verraad omschreven als trouweloos, wat lijnrecht staat tegenover de beschrijvingen van de eigen troepen in de vorige hoofdstukken als plichtsgetrouw. Ondanks het weinige voorkomen van de vijand in dit geïllustreerde tijdschrift, valt op dat de beschrijvingen van hen eigenlijk altijd negatief waren. Ze waren trouweloos, huichelachtig en sluw en daarmee precies het tegenovergestelde van de dappere, moedige helden uit het KNIL. Dit is een duidelijk voorbeeld van de sterke vorm van othering, waarbij de ander als minderwaardig aan de eigen groep werd omschreven om een gevoel van eigen superioriteit te creëren.

4.2 De vijand vermarkt

De bevelhebbers van het Nederlandsch-Indische leger figureerden prominent op producten, in advertenties en in etalages, terwijl de soldaten op dat gebied amper een rol van betekenis speelden. Maar hoe zat dat met de inheemse vijand? Het lijkt op het eerste gezicht namelijk een

¹¹² Alf. v. M., 'De droom van den koloniaal', *De Katholieke Illustratie* jrg. 28, no. 39 (1894), 310.

¹¹³ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 34-36.

¹¹⁴ Onbekend, 'Gezichten op Atjeh', 245.

vreemd idee de vijand in te zetten om iets aan de man te brengen. Toch gebeurde dat in deze periode veelvuldig.

Net als in *De Katholieke Illustratie* speelde de vijand in de commerciële cultuur tot 1894 amper tot geen rol van betekenis. Er was simpelweg te weinig succes en de mensen wilden waarschijnlijk niet herinnerd worden aan de tegenstanders waartegen zij het keer op keer aflegden. De eerste keer dat een vijand voorkwam in een commercieel product was dan ook pas in 1895, bij een herinneringsmedaille aan de Lombok-oorlog. In dit specifieke geval werd de vijand echter enkel symbolisch verbeeld:

“De voorzijde stelt den Nederlandschen leeuw voor, die den Balischen panter onder zijn machtigen klauw van schrik doet ineenkrimpen, terwijl de Hollandsche Maagd, met schild en zwaard gewapend, de verdrukke Sasaks tegen den Balineesch beschermt.”¹¹⁵

Op metaforische wijze werd hier de superioriteit van de Nederlanders ten opzichte van de vijand weergegeven. Bovendien wordt de Balinese vijand hier ook nog eens als onderdrukker weggezet, wat het ingrijpen van de Nederlanders daar nog maar eens extra rechtvaardigt; door Lombok te veroveren werd ook de ‘verdrukte Sasaks’ geholpen. Dat deze vervolgens onderdrukt zou worden door de Nederlandse kolonisten, werd uiteraard niet vermeld.



Afb. 3: De herinneringsmedaille aan de Lombok-oorlog.

Deze medailles waren in Nederland te koop als herinnering aan de zegetocht in Lombok van een jaar eerder, in uitgaven van tien, vier, drie en twee gulden. Zo konden de mensen een object kopen dat een materiële herinnering vormde aan deze belangrijke episode uit de Nederlandse geschiedenis, zoals Furnée eerder betoogde.

De vercommercialisering van de vijand bleef echter niet enkel symbolisch. Net als bij

¹¹⁵ Onbekend, ‘De helden van Lombok’, 402.

generaals als Vetter en Van Heutsz, verscheen er namelijk ook een sigarenmerk op de markt dat de naam van Teuku Umar droeg.¹¹⁶ Dat er sigaren werden vernoemd naar de bevelhebbers uit het eigen leger was ergens wel logisch, maar dit dat ook gebeurde bij een vijand die tevens als verrader gezien werd, was opvallend. Het laat nog maar eens zien dat de imperiale oorlogen en alle actoren die daarin meestreden vanaf 1894 een meer prominente plek kregen binnen het nationale verhaal en in het collectief geheugen van de natie.



Afb. 4: De doos van het Toekoe Oemar Spel.

In 1898 verscheen er rond de sinterklaasperiode zelfs een heus ‘Toekoe Oemar-spel’ op de markt. Drieënhuizen stelt dat dit spel de spelers de actualiteit van het moment nog eens liet herbeleven. In Nederland kon men op het spelbord op Teuku Umar ‘jagen’, net zoals in Atjeh op datzelfde moment door de Nederlandse soldaten werd gedaan. Drieënhuizen betoogt dat de afstand tussen moederland en kolonie op deze manier gevoelsmatig werd verkleind, wat leidde tot de creatie van een echt en direct gevoelde ‘verbeelde’ gemeenschap.¹¹⁷ Ze stelt bovendien dat op de doos van het spel is gekozen om Umar af te beelden in een simpele blouse met zwaard in de hand en met een hoekig, verweerd en donker gezicht:

“De keuze voor het onbehouwen, woeste gezicht, de simpele blouse en grove zwaard lijkt eerder het beeld van een ‘onbetrouwbare, onbeschaafde Aceher’ te bevestigen dan een weergave te zijn van de historische persoon.”¹¹⁸

¹¹⁶ Van de Huygevoort en Co., ‘Toekoe Oemar’, *Rotterdamsch Nieuwsblad* (17-12-1896).

¹¹⁷ Drieënhuizen, ‘Het spel van Teuku Umar’, 34.

¹¹⁸ Ibid.

Wederom werd de vijand hier dus verbeeld met een hoop negatieve eigenschappen die impliciet dienden ter legitimering van de oorlog en om de kinderen (en volwassenen) spelenderwijs duidelijk te maken hoe zij over deze oorlog en over de kolonie dienden te denken. Umar was afgebeeld als onbeschaafd en wild, wat stond tegenover de beschaving die de Nederlanders daar zouden gaan brengen.

Ook na zijn overlijden in 1899 dook Umar zo nu en dan op in de commerciële cultuur. Bijvoorbeeld in een reclame van Stuiverszeep, waarin werd gesteld dat ook hij dit product gebruikte. Opvallend is dat Umar in deze advertentie niet op een negatieve manier wordt beschreven. Hij werd voorgesteld als praktisch, uitgeslapen, sluw en leep en gebruikte uiteraard ook Stuiverszeep. Het is een manier van reclame maken die ook vandaag de dag nog vaak voorkomt, namelijk het inzetten van een beroemd iemand die dit product ook zou gebruiken. Opvallend is wel dat in dit geval dus iemand hiervoor gebruikt werd die als verrader werd gezien. Ook dit toont dat deze Teuku Umar en de andere vijanden wel degelijk een rol speelden in het nationale verhaal, meestal als groep waartegenover de Nederlander als superieur afgezet konden worden, maar in dit geval zelfs als iemand wiens voorbeeld gevolgd moest worden: iedereen moest Stuiverszeep gebruiken, net als Umar. Desondanks werd zijn dood nog steeds beschreven als een zege.

Toekoe Oemar, met zijn bende	Daar de fielt ons toch reeds dikwijls
Heeft niet weinig kwaad gesticht.	Bij den neus genomen heeft.
Daarom is 't een ware zegen,	Doch 'k moet zeggen, hij was practisch,
Dat hij nu begraven ligt.	Uitgeslapen, sluw en leep:
Zoo men zegt, want 't is geen wonder	Zoo gebruikte hij bijvoorbeeld
Als hij plots'ling weer herleeft.	Voor 't toilet steeds STUIVERSZEEP! ¹¹⁹

4.3 De 'ander' bezongen

Net als bij de soldaten kwam de vijand ook in de vele liedteksten die tussen 1873 en 1913 zijn geschreven veelvuldig voor. En waar het in de commerciële cultuur en De Katholieke Illustratie duurde tot na de Lombok-oorlog eer deze actoren aandacht kregen, was dat in liedjes een ander verhaal. Hier werd eigenlijk van meet af aan de vijand betrokken in de verbeelding van de imperiale oorlogen.

Het eerste voorbeeld daarvan was te vinden in een lied dat voor het eerst op papier werd gezet voorafgaand aan de tweede expeditie naar Atjeh, getiteld het 'Militair Atchinlied'. Dit lied

¹¹⁹ Vereenigde Zeepfabrieken, 'Stuiverszeep en stuiverszeepoeder', *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant* (13-03-1899).

werd uitgebracht om geld in te zamelen voor de soldaten die overzees gewond waren geraakt. Naast de prominente rol van de militairen zelf, werd in één strofe ook een beschrijving gegeven van wat hen daar te wachten stond:

Naar Atchin! De Kraton! Daar zetelt het kwaad,
Schuilt ontrouw, broeit zeeroof, en smeulde verraad,
Roeit uit dat gebroedsel, verneder die klant;
Met Nederlandsch driekleur 'beschaving' geplant.

Ja Neêrland! al scheidt ons de zee van elkaar,
Vertrouw uwe zonen, zij strijden aldaar;
En kost het al velen, wij schenken voor rouw,
Hun 't Nederlandsch grafschrift 'beleid, moed en trouw'.¹²⁰

De Atjehers werden in dit lied omschreven als onbetrouwbare, verraderlijke zeerovers en gebroedsel dat uitgeroeid moest worden. Ook het brengen van beschaving kwam hier weer voorbij, wat overeenkomt met wat Locher-Scholten schreef over dat gedacht werd dat de expansie in Nederlands-Indië voornamelijk diende 'ter opheffing van de bevolking'.¹²¹ De Nederlanders werden tegelijkertijd geroemd vanwege hun beleid, moed en trouw, wat wederom een tegenstelling was ten opzichte van hoe de Atjehers werden verbeeld.

Dit kwam ook naar voren in een al eerder genoemd lied getiteld het 'Kolonialen lied', eveneens uit 1873. Hierin werd het volgende gezongen:

't Is Atchin dat met kracht wordt tot zijn plicht gebracht wiens Sultan stout en wreed	Ons recht met voeten treedt Ja zelfs gezanten moord wien 't volkenregt (bis) Steeds veiligheid heeft toegezegd (bis) ¹²²
--	---

Wederom werd hier een legitimatie gegeven voor de expedities naar Atjeh. De sultan daar trad 'ons recht' met voeten door zich niet over te geven aan het Nederlandse gezag. Bovendien werd hij beschreven als wrede heerser, die zelfs gezanten vermoordde die door het volkenrecht beschermd waren. De Nederlanders hadden dan ook het volste recht deze provincie in te nemen en er zoals in het vorige lied 'beschaving te planten'. Ook hier was al duidelijk sprake van een sterke vorm van othering, waarbij de ander als inferieur aan de Nederlanders wordt verbeeld om zo het militair ingrijpen te rechtvaardigen.

¹²⁰ P. Haagsma, *Militair Atchinlied. Opgedragen aan de strijders tegen Atchin* (Wageningen: H. van Tussenbroek, 1873).

¹²¹ Locher-Scholten, *Sumatraans sultanaat*, 33.

¹²² Paasman, 'Kleine bloemlezing van Atjeh-liederen', 168.

Ook na de Lombok-oorlog twintig jaar later speelde de vijand een belangrijke rol in de liedjes die erover geschreven en gezongen werden. Bijvoorbeeld in het lied ‘Naar Lombok’, wat in een al eerder genoemde bundel verscheen ter ere van de overwinning op Lombok. Hierin stond het volgende over de tegenstander geschreven:

Toen onlangs de Balineezen,	Neen, Radja’s spotternij
Toonden ons niet meer te vreezen,	Noch ontrouw dulden wij,
Door maar immer voort te gaan,	Maar ontzag voor recht en wetten,
Met de Sasaks dood te slaan,	Die wij met de bajonetten,
En die onbeschaamde snaken	Gehandhaafd willen zien.
Achter ons de tong uitstaken	En mocht ge weerstand biên,
Was de heele boel verbruid	Dan worden ze gebruikt
En ‘t geduld der Blanda’s uit;	En heel je macht gefnuikt. ¹²³

Hierin kwam enigszins naar voren wat ook al op de herinneringsmedaille uit de vorige paragraaf te zien was, namelijk dat de onderdrukking van de ‘Sasaks’ als reden werd gegeven waarom Lombok ingenomen moest worden. Bovendien werden de radja en de bevolking van Lombok weggezet als onbeschaamd en ontrouw, terwijl de Nederlanders enkel ontzag hadden voor ‘recht en wetten’. Wat in vrijwel elk lied terugkwam, was het feit dat de Nederlanders het recht hadden hun gebied in Nederlands-Indië uit te breiden en dat dit ook van belang was voor de inheemse vijand zelf.

Teuku Umar kon natuurlijk niet ontbreken in al deze liedjes en zijn naam dook dan ook op in het lied ‘Naar Atjeh toe!’, wat luidde als volgt:

En Toekoe Oemars lage daad	En Toekoe Oemar, die moet hangen;
Kost ons weer heldenbloed,	Naar Atjeh toe! Naar Atjeh toe!
Hij tart ons door zijn laf verraad	En Toekoe Oemar gaan wij vangen,
Zoodat hij vallen moet!	Naar Atjeh toe! Naar Atjeh toe! ¹²⁴

Het verraad van Umar werd hier laf genoemd en stond daarmee tegenover het heldenbloed van Nederlandse soldaten. Vervolgens werd er gezongen over de jacht op Umar, die zoals uit het Toekoe Oemar Spel bleek een belangrijke rol speelde in de nationale verbeelding in die tijd. Hij werd gezien als verrader en moest daarom hangen, en het hele land hoopte dat de jacht snel tot een eind zou komen.

De vijand kwam dus meer dan eens naar voren in de liedteksten uit deze tijd, wat hier

¹²³ Van der Roest, ‘Vier Lombok-liedjes’, 2.

¹²⁴ Paasman, ‘Kleine bloemlezing van Atjeh-liederen’, 181.

genoemd wordt is daarvan slechts een kleine selectie. Wat opvalt is echter dat zij voornamelijk zeer negatief werden bezongen: als ontrouwe, verraderlijke zeerover; als ‘stout en wreed’; als onbeschaamde snaken; en als laffe verraders. Dit staat lijnrecht tegenover de beschrijvingen van de soldaten uit hoofdstuk 2, die juist uiterst positief waren.

De inheemse vijand kwam zeker regelmatig voor in het beschikbare bronmateriaal. In de commerciële cultuur en in de geïllustreerde tijdschriften gebeurde dat echter wel pas na de Lombok-oorlog, toen het eindelijk lukte om tegenover diezelfde vijand militair succes te boeken. Bovendien speelden het verraad van Lombok en Teuku Umar een belangrijke rol in de nationale verbeelding, deze twee episoden stonden in deze twee soorten bronnen vrijwel altijd centraal. Wat opvalt is dat de vijand steeds omschreven werd in negatieve termen, wat duidelijk een sterke vorm van ‘othering’ was. De Atjehers waren onbeschaafd, dus moesten de beschaafde Nederlanders er ‘beschaving’ planten; ze waren ontrouw en verraderlijk, tegenover de betrouwbare en plichtsgetrouwe soldaten. Deze negatieve beschrijvingen dienden enerzijds als manier om de eigen positieve kenmerken te benadrukken en anderzijds als legitimatie voor de oorlogen in Atjeh en Lombok. In de liedteksten zien we eenzelfde beeld, maar hier begon dit al meteen bij aanvang van de Atjeh-oorlog. Ook hier werden de vijanden voorgesteld als onbeschaamd en onbetrouwbaar, Teuku Umar was een verrader die ons heldenbloed had gekost en de radja van Lombok was een despoot die de Sasaks onderdrukte. Dit alles leidde ertoe dat er in Nederland een beeld ontstond van de verre vijand die ervoor zorgde dat militair ingrijpen wel gerechtvaardigd moest zijn, en bovendien dat iedereen die meestreed tegen dit ‘gebroed’ een dappere held was.

Conclusie

Om antwoord te kunnen geven op de vraag hoe de imperiale oorlogen in Nederlands-Indië deel uitmaakten van de Nederlandse nationale verbeelding tussen 1873 en 1913, moest eerst nader worden gekeken naar de historische context van deze periode. Duidelijk is dat in deze tijdspanne in het vaderland enkele grote ontwikkelingen plaats hadden. Zo kwam vrijwel gelijktijdig met het begin van de Atjeh-oorlog ook het Nederlandse natievormingsproces echt op gang, toen zich een massa-samenleving begon te vormen die werd geïnformeerd en gemobiliseerd via massamedia. Ook Knippenberg en De Pater stelden dat pas rond 1870 in brede kring het gevoel Nederlander te zijn ontstond. Voor het eerst ontstond daarmee een nationale gemeenschap.

Zoals Anderson betoogde, kan deze natie worden beschouwd als een verbeelde gemeenschap, en daarom speelde de nationale verbeelding een belangrijke rol in dit proces van nationale sociaal-culturele eenwording. De natie kan volgens onder meer Gellner, Hobsbawm en Anderson gezien worden als een sociaal construct en de wijze waarop deze werd verbeeld maakt voor een groot deel wat de natie was. Het ontstaan van een nationale gemeenschap moet daarom gezien worden als het proces waarbij het idee van de natie, verbonden door gezamenlijke normen en waarden, cultuur en tradities, een belangrijke plaats kreeg in de beleavingswereld van een steeds groter deel van de bevolking.

De vraag is dan ook welke gebeurtenissen en personen er deel gingen uitmaken van het zogeheten *grand narrative* van de natie wat in deze tijd vorm kreeg. Interessant daarbij is dat het Nederlandse imperialisme eigenlijk gelijktijdig met dit proces op gang kwam. Locher-Scholten stelde zelfs dat dit imperialisme pas startte toen de Atjeh-oorlog begon. Imperialisme en nationalisme zijn dan ook twee sterk verweven concepten en wat er in Nederlands-Indië gebeurde, werd dan ook vaak beschouwd als een zaak van nationaal belang of prestige. Bossenbroek beschrijft dit zelfs als een ‘symbool van nationale eendracht’ en daarmee dus als een belangrijke factor bij het ontstaan van een gemeenschappelijk, nationaal verhaal.

Om de hoofdvraag zo volledig mogelijk te beantwoorden, zijn in deze thesis drie actoren die meestreden in de imperiale oorlogen behandeld: bevelhebbers, soldaten en vijanden van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger. Hun rol in de verbeelding is onderzocht door te kijken naar hoe zij figureerden in het geïllustreerde tijdschrift *De Katholieke Illustratie*, in de commerciële cultuur en in populaire liedteksten. Hieruit blijkt dat de imperiale oorlogen zeker onderdeel waren van de nationale verbeelding.

Uit het onderzoek naar de bevelhebbers van het KNIL in hoofdstuk 2 blijkt hun rol sterk tijdgebonden. Omdat er gedurende de eerste periode van militaire machteloosheid en nationale frustratie (1873-1893) weinig successen werden behaald, figureerden de generaals niet of nauwelijks in het beschikbare bronmateriaal. Generaal Van Swietens' naam kwam nog enkele

keren terug, maar dat was vooral voorafgaand aan de teleurstellend verlopen tweede expeditie.

Militair succes was nodig om de belangstelling voor de generaals te vergroten en dit succes kwam er in 1894 in Lombok. De naam van opperbevelhebber generaal Vetter kwam hierna veelvuldig terug, met name in de commerciële cultuur. Hij werd vanwege zijn prestaties beschreven als een nationale held en hetzelfde gold eigenlijk voor zijn opvolger: generaal Van Heutsz. Zijn status was tijdens zijn intocht in 1904 mogelijk nog groter dan die van zijn voorganger en beide mannen konden in deze tijd gezien worden als centrale figuren in het nationale verhaal wiens beeltenis sterke gevoelens van nationale trots opriepen.

Toen er echter berichten opdoken over militair machtsmisbruik was de rol van diezelfde Van Heutsz echter ook snel uitgespeeld en ontstond in Nederland een periode van nationale ontzuivering, waarin de generaals nog maar een marginale rol speelden in het nationale verhaal. Hun rol in de nationale verbeelding was dus van korte duur, maar in die tien jaar bekleedden zij wel een belangrijke positie in de nationale verbeelding en werden zij beschouwd als nationale helden die het nationale belang hadden gediend.

In tegenstelling tot de generaals was de rol van de soldaten niet of nauwelijks aan tijd gebonden. Meteen vanaf 1873 waren zij prominent aanwezig in het beschikbare bronmateriaal, zij het wel voornamelijk in liedteksten. Hierin stonden zij zelfs vaak centraal, terwijl de bevelhebbers hier amper werden vermeld. Belangrijk daarbij zijn de woorden die werden gebruikt om de militairen te beschrijven: ‘dapper’, ‘moedig’, ‘plichtsgetrouw’ en ‘helden’ kwamen bovengemiddeld vaak voor en ook het feit dat zij bereid waren ‘hun leven te riskeren voor het vaderland’ werd veel bezongen.

Deze actoren werden dan ook van meet af aan gezien als nationale helden, wat duidt op het feit dat zij een belangrijke rol speelden in de verbeelding van de natie tijdens de Atjeh- en Lombok oorlogen. Dit soort liedjes vonden volgens Paasman vooral ingang bij de onderlaag van de bevolking en speelden daarom een grote rol bij het leren over de kolonie bij het grote publiek. Dat deze militairen hierin zo’n prominente rol speelden, toont aan dat de oorlogen en de soldaten zeker onderdeel waren van het grand narrative van de natie van die tijd. De expansie in Indië was een zaak van nationaal belang en het feit dat deze mannen hiervoor streden gaf hun een centrale rol in de Nederlandse nationale verbeelding.

Naast deze twee groepen actoren speelde ook de ‘inheemse vijand’ een rol; zonder tegenstander kon er natuurlijk geen oorlog zijn. De vijand diende echter vooral als tegenpool van de eigen troepen in het nationale verhaal. Hij werd keer op keer beschreven als het tegenovergestelde van de eigen troepen en eigenschappen en dat was ook steeds op een negatieve manier. Dit is een duidelijk voorbeeld van de sterke vorm van ‘othering’, waarbij de ander wordt omschreven als inferieur om de eigen identiteit en positieve karaktereigenschappen te benadrukken.

De Indische vijand werd beschreven als laf tegenover de dappere Nederlanders, als verraderlijk tegenover de plichtsgetrouwe soldaten of als onbeschaafd tegenover de kolonisator die ‘beschaving kwam planten’. Dit naar beneden van de vijand diende tegelijkertijd ook als manier om de oorlog daar te legitimeren: het was in het belang van de inheemse bevolking dat er expansie plaats zou vinden, want dit leidden tot de ‘opheffing der bevolking’. De vijand speelde dus een belangrijke rol binnen de nationale verbeelding, door als ‘ander’ de ‘eigen’ positieve eigenschappen en karaktertrekken te benadrukken en droeg zo bij aan de verbeelding van een eigen Nederlandse identiteit.

De imperiale oorlogen speelden een prominente rol in de Nederlandse nationale verbeelding tussen 1873 en 1913. De koloniale belangen werden in deze tijd beschouwd als nationale belangen en dus werden de personen die hieraan bijdroegen gezien als centrale figuren in het nationale verhaal en als nationale helden, terwijl de vijand de rol van antiheld op zich nam. Tegelijkertijd hadden de oorlogen een verbindende werking, aangezien ze een gebeurtenis waren waar vrijwel alle Nederlanders het nieuws over te horen kregen en waarvan een groot deel ook hoopte op een goede afloop, ook omdat veel mensen wel iemand kenden die meestreed in het verre Indië.

In het in deze thesis gebruikte bronmateriaal kwamen de oorlogen dan ook veelvuldig terug en het was vrijwel onmogelijk hier niets over mee te krijgen. Atjeh en Lombok waren aanwezig in de winkelstraat, in de liedjes die zo velen kenden en in bordspelletjes die met het gezin gespeeld werden. Zo vormde zich een beeld van de kolonie en van de imperiale oorlogen als onderdeel van het nationale verhaal: het belang voor het vaderland werd dan ook vrijwel overal aangehaald en niet voor niets werden de succesvolle generaals vol enthousiasme onthaald en werden de soldaten veelvuldig bezongen. Aan het einde van de negentiende eeuw ontstond in Nederland voor het eerst een echt nationale gemeenschap en wanneer de nationale verbeelding gezien wordt als het geheel aan beelden van het verleden en heden van zo’n nationale gemeenschap, dan werden de imperiale oorlogen in deze periode een belangrijk beeld binnen dit geheel. Zeker in tijden van succes, maar zoals het hoofdstuk over de gewone soldaten aantoont eigenlijk gedurende de hele Atjeh-oorlog.

Bibliografie

Primaire bronnen

Apollinaris Company. 'Apollinaris natuurlijk mineraal-water'. *Algemeen Handelsblad* (23-07-1879).

Campen, C. F. H. 'Een van de velen'. *De Katholieke Illustratie* jaargang 18, no. 44 (1884).

Cohen, J. 'Meikersen'. *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant* (10-07-1912).

Haagsma, P. *Militair Atchinlied. Opgedragen aan de strijders tegen Atchin*. Wageningen: H. van Tussenbroek, 1873.

Hilhorst, J. A. 'Lombok-cake'. *Arnhemsche Courant* (29-05-1895).

Ivens & Co. 'Betreffende komst van generaal Van Heutsz'. *De Nieuwe Courant* (10-07-1904).

Lans, J. R. van der. 'Onze "minderen"'. *De Katholieke Illustratie* jaargang 23, no. 10 (1889): 10.

Linde, H. van der. 'Sigaren en tabak'. *Goedkoope Vlaardingsche Courant* (02-02-1907).

M., Alf. v. 'De droom van den koloniaal'. *De Katholieke Illustratie* jaargang 28, no. 39 (1894): 310.

Mastricht, Johan C. M. van. 'Lombok-spel'. *Het Nieuws van den Dag: Kleine Courant* (03-02-1896).

Onbekend. 'Atchin-concert'. *Algemeen Handelsblad* (11-04-1874).

Onbekend. 'De generaal Van Swieten'. *De Katholieke Illustratie* jaargang 7, no. 31 (1873): 241-242.

Onbekend. 'De helden van Lombok', *De Katholieke Illustratie* jaargang 28, no. 51 (1895), 402.

Onbekend. 'De hulde aan het Indische leger'. *De Katholieke Illustratie* jaargang 29, no. 13 (1895), 102-104.

Onbekend. *De dochter van de weduwwrouw*. Amsterdam: F. W. Vislaake, 1880.

Onbekend. 'Generaal van Heutsz'. *De Tijd: Godsdienstig-staatkundig Dagblad* (10-07-1904).

Onbekend. 'Generaal van Heutsz in Den Haag'. *Het Vaderland* (13-07-1904).

Onbekend. 'Gezichten van Atchin'. *De Katholieke Illustratie* jaargang 7, no. 47 (1873): 370-372.

Onbekend. 'Kwatta's ontbijt chocolade'. *Rotterdamsch Nieuwsblad* (05-08-1889).

Onbekend. 'Luit.-generaal J. B. van Heutsz, benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië'. *De Katholieke Illustratie* jaargang 38, no. 33 (1904), 257.

Onbekend. 'Pastoor Voogel'. *De Katholieke Illustratie* jaargang 28, no. 37 (1894): 295.

Onbekend. 'Wie is 't?'. *Zutphense Courant* (25-01-1874).

Onbekend. 'Wie zal met de leiding der tweede expeditie tegen Atsjin worden belast!'. *Algemeen Handelsblad*. 20-05-1873.

Paasman, Bert. 'Kleine bloemlezing van Atjeh-liederen'. In *Atjeh: de verbeelding van een koloniale oorlog*, bewerkt door Liesbeth Dolk, 155-204.

Roest, J. van der. *Vier Lombok-liedjes om door het volk te worden gezongen tot hulde aan ons Indisch leger bij de overwinning op Lombok*. Culemborg: Blom & Olivierse, 1894.

Speenhoff, J. H. *Liedjes, wijzen en prentjes*. Rotterdam: Brusse, circa 1903.

Van Bom. 'Luit-generaal J. A. Vetter'. *Rotterdamsch Nieuwsblad* (01-06-1895).

Van de Huygevoort en Co. 'Toekoe Oemar'. *Rotterdamsch Nieuwsblad* (17-12-1896).

Vereenigde Zeepfabrieken. 'Stuiverszeep en stuiverszeepoeder'. *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant* (13-03-1899).

Volkstellingen.nl. *Indeeling der werkelijke bevolking naar de kerkelijke gezindten, voor iedere provincie en voor het rijk. Vijfde gedeelte* (1889): 1-4.

Witte Bazar. 'Duizende bommen en granaten!'. *Arnhemsche Courant* (18-05-1895).

Secundaire bronnen:

Aerts, Remieg en Henk te Velde. 'De taal van het nationaal besef, 1848-1940'. In *Vaderland*, bewerkt door Niek van Sas, 391-454. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.

Anderson, Benedict. *Imagined communities: reflections on the origins and spread of nationalism*. London: Verso Books, 1983.

Assmann, Aleida. 'Re-framing memory: between individual and collective forms of constructing

the past'. In *Performing the past*, bewerkt door Karin Tilmans et al. 35-50. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010.

Bijl, Paul. *Emerging memory: photographs of colonial atrocity in Dutch cultural remembrance*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.

Bossenbroek, Martin. *Holland op zijn breedst: Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 1996.

Bossenbroek, Martin. 'Geweld als therapie: de roes van de Atjeh-oorlog'. In *Atjeh: de verbeelding van een koloniale oorlog*, bewerkt door Liesbeth Dolk, 13-22.

Bruins Slot, Rob en Laura van Hasselt. 'Van Heutsz'. *Andere Tijden* (28-05-2000): <https://anderetijden.nl/aflevering/652/Van-Heutsz>

Butlin, Robin. *Geographies of empire: European empires and colonies c. 1880-1860*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.

Corbey, Raymond. *Wildheid en beschaving*. Baarn: Ambo, 1989.

Drieënhuizen, Caroline. 'Het spel van Teuku Umar: laat negentiende-eeuwse Nederlandse bordspelletjes als koloniaal discours'. *Locus* v. 39 (2016): 30-35.

Fischer, Edward. 'Cultural logic and Maya identity: rethinking constructivism and essentialism'. *Current Anthropology* vol. 40. no. 4 (1999): 473-500.

Frijhoff, Willem. 'Nederlandse identiteit in historisch perspectief'. *Denkend aan Nederland*. 2019.

Furnée, Jan Hein. 'Winkeletalages als moderne massamedia: visuele culturen en sociale verhoudingen in Den Haag, 1850-1880'. *Negentiende Eeuw* v. 27, no. 2 (2003): 74-106.

Gay, William. 'Language of war and peace'. In *Encyclopedia of violence, peace and conflict, volume 1*, bewerkt door Lester Kurtz en Jennifer Turpin, 303-313. Cambridge: Academic Press, 1999.

Gellner, Ernest. *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell Publishing, 1983.

Gellner, Ernest. *Thought and change: the nature of human society*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1964.

Gemeente Breda. 'Kwatta'. <https://erfgoed.breda.nl/erfgoed/archief/kwatta/>

Hobsbawm, Eric. 'Introduction: inventing traditions'. In *The invention of tradition*, bewerkt door Eric Hobsbawm en Terence Ranger, 1-14. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Hobsbawm, Eric. 'Mass-producing traditions: Europe, 1870-1914'. In *The invention of tradition*, bewerkt door Eric Hobsbawm en Terence Ranger, 263-308. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

Howe, Stephen. *Empire: a very short introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Hynes, Samuel. *A war imagined: the First World War and English culture*. London: Pimlico, 1990.

Kiely, Ray. *Rethinking imperialism*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2010.

Knippenberg, Hans en Ben de Pater. *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen: SUN, 1988.

Lawrence, Paul. *Nationalism: history and theory*. Harlow: Pearson Education Limited, 2005.

Locher-Scholten, Elsbeth. *Sumatraans sultanaat en koloniale staat: de relatie Djambi-Batavia (1830-1907) en het Nederlands imperialisme*. Leiden: KITLV Uitgeverij, 1994.

McLeod, John. *Beginning postcolonialism*. Manchester: Manchester University Press, 2010.

Paasman, Bert. 'Wij gaan naar Atchin toe!'. In *Atjeh: de verbeelding van een koloniale oorlog*, bewerkt door Liesbeth Dolk, 46-63.

Petterson, Anne. 'Eigenwijs vaderland: populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam'. Proefschrift: Universiteit Leiden, 2017.

Sas, Niek van. 'Het begrip "vaderland". Ter inleiding'. In *Vaderland*, bewerkt door Niek van Sas, 1-6. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999.

Schwartz, Vanessa. *Spectacular realities: early mass culture in fin-de-siècle Paris*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Stolwijk, Anton. 'De vergeten Atjeh-oorlog'. Bezocht op 12 april 2021.
<https://javapost.nl/2015/07/08/de-vergeten-atjeh-oorlog/>

Stolwijk, Anton. *Atjeh: het verhaal van de bloedigste strijd uit de Nederlandse koloniale geschiedenis*. Amsterdam: Prometheus, 2016.

Thompson Carl. *Travel writing*. New York: Routledge, 2011.

Tyson, Adam. 'Vigilantism and violence in decentralized Indonesia'. *Critical Asian Studies* vol. 45, no. 2 (2013): 201-230.

Winter, Jay. 'The performance of the past: memory, history, identity'. In *Performing the past*, bewerkt door Karin Tilmans et al., 11-34. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.

Zonneveld, Peter. 'De van Heutsz-mythe: "Ni cet excès d'honneur, ni cette indignité"'. In *Atjeh: de verbeelding van een koloniale oorlog*, bewerkt door Liesbeth Dolk, 139-154.

Zonneveld, Peter. 'Inleiding'. In *Atjeh: de verbeelding van een koloniale oorlog*, bewerkt door Liesbeth Dolk, 7-12. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2001.